

ПИРИМКУЛ ҲОДИРОВ

сайланма

УЧ ИЛДИЗ

1

ПИРИМҚУЛ
ҶОДИРОВ

Сайланма

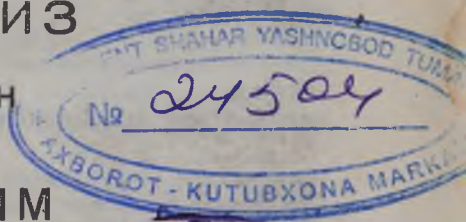
УЧ ЖИЛДЛИК
БИРИНЧИ ЖИЛД

УЧ ИЛДИЗ

Роман

ҶАДРИМ

Қисса

Тошкент

Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Ўз2
К53

Қодиров, Пиримқул.

Сайланма: 3 жилдлик. 1 жилд. Уч илди: Роман; Қадрим;
Қисса. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. — 480 б.

Таниқли адиб, Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати Пиримқул Қодиров таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан уч жилдлик «Сайланма»си нашр қилинмоқда.

Пиримқул Қодиров «Сайланма»сининг биринчи жилдига адибнинг «Уч илди» романи ҳамда «Қадрим» қиссаси, шунингдек, «Олов» ҳикояси киритилди.

Кадыров, Пиримқул. Избранные произведения: В 3-х т. Т. 4. Три корня: Роман; Повесть.

Ўз2

К 4702570200 — 139
М 352 (04) — 87 / Доп. 87.

Энди қор кетган пайтлар. Яланғоч ер янги чўмилтирилган чақалоқдай бугланади, шаҳар ҳовлилари сув очиб ётади, асфальт кўчалардан эса енгил чапг кўтарилади. Кун қаватли бинолар сояси гəҳ булутлар соясига қўшилиб йўқ бўлиб кетади, гəҳ яна қуёш чиқиб оламга иссиқ-иссиқ нур сочганда қайтадан пайдо бўлади. Баҳор нафаси ҳаммаёқни юмшатиб, аллаичук бўшаштириб қўйган. Ҳаво майин ва тотли туюлади. Ҳали ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам гуё узоқдан гул ҳиди келади. Овозлар ҳам одатдагидан кўра жарапглироқ ва аниқроқ эшитилади, бутун туйғулар эриб кетаётганга, кишининг аъзойи баданидан ёқимли ва мадорсиэлантирувчи бир ҳовур ўтаётганга ўхшайди.

Илк кўклам ёғдулари ўқув корнусининг узун коридорларини равшанлантириб юборган, қишда кундузи ҳам ёқиб қўйиладиган чироқлар энди ўчирилган эди. Бу коридорда танаффус вақти одам қайнайдди. Лекин Маҳкам бир гуруҳ активистлар билан комсомол бюросидан чиққанда коридор бўшаб қолган ва у бошидан бу бошигача баҳузур кўрилиб турар эди. Қатор кетган аудиториялар ёниқ, ичкаридан босиқчи ғовур эшитиларди.

Улар лекцияга кечикканларини сезиб шоша-пиша тарқашди. Маҳкам зипэпояга қараб чоңди ва унинг силлиқ ёғоч қанотидап ушлаб, эшкак эшаётгандай силтана-силтана учинчи қаватга югуриб чиқди. Қарама-қарши турган икки эшикнинг бирини шахт билан очди-ю, ҳансирашини билдирмасликка уриниб, бўғиқ товуш билан:

— Мумкинми? — деди.

Дераза билан доска орасида қўлини орқасига қилиб юриб лекция ўқиётган сурранг костюмли барваста киши тўхтади. Унинг гапи оғзида қолди, кўзлари хиёл кенгайиб, нимочиқ лаби титради. Хаёли ёмон бўлинди шегилли, аста ва қатъий қилиб:

— Йўқ, — деди.

— Кечирасиз. Мени бюрога чақиришган экан.
Аудитория сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Лектор четга қараб, аввалгидай наст товун билан:

— Эшикни ёпинг, — деди.

Маҳкам дарҳол ичкарига кириб эшикнинг қабзасидан тортди.

— Нарёғидан ёпинг.

— А?

— Нарёғидан!

Гангиб қолган Маҳкам коридорга қайтиб чиқар экан, аудитория шовур-шувур бўлиб кетди. У воқеани энди англади. Алам вужудини қалтиратиб юборди. У эшикка орқасини берганича бир зум карахт бўлиб туриб қолди.

Қаршидаги аудиториянинг ойнабанд эшиги одатда ичкаридан қоғоз билан тўсиб қўйиларди. Бироқ ҳозир қоғоз кўчиб кетганлиги учун эшикка яқин ўтирганлар Маҳкам турган жойдан кўринарди. Лекин у ҳеч нарса ни кўрмасди. Ойна ортидан тикилиб турган бир жуфт ўтли кўз унинг онгига апчадан кейин бориб етди, таниш чеҳра тумайдан «лип» этиб чиққандай бўлди.

— Гавҳар!

Маҳкам ўзини тез эшикдан нарига олди. Ундаги алам ҳисси энди уят аралаш жаҳлга айланди, боя қони қочиб, кўкинш бўлиб қолган қорача юзи энди қонга тўлиб, бирдан жигаррапг тус олди. Бўгинлари бўртиб турган узун бармоқларини тугун қилиб, чоклари чирсиллаб кетди. Сўнг эшикка ғазабли назар ташлади-да, зинапоёга қараб интилди. Аввалгидай бир печа зинани бир ҳатлаб настга чопиб тушди. Лекин вестибюлдан ўтиб кўчага чиқаётганда кимдир уни орқадан чақирди. У ўгирилиб қараса, бир варақ қоғозни қўлида ҳилпиратиб Зокир келяпти.

Маҳкамнинг ҳамкурси бўлган бу хушбичим йигит факультет комсомол ташкилотининг секретари эди. У боя танаффусда бюро аъзоларини комсомол хонасига олиб кириб, шөшилинич кенгаш ўтказган, давомат ҳақида ваҳимали фактлар келтирган ва ҳаммага тоншириқлар берган эди. Маҳкам ҳозир унинг яна нимадир демоқчи эканини сизди, лекин унга кўринишни ҳам, гапиришни ҳам истамагани учун бош ирғаб эшикдан чиқди. Аммо Зокир этиб келиб тўхтатди:

— Ҳа? Қизариб кетибсизми?

Маҳкам офтобдан кўзини қисиб унга қаради-да, жавоб ўрнига қўлини ёйди ва поилож кулимсиради.

— Киргизмадими?.. Акбаров-э? А-а, шунақа одати ҳам бор эканми?

Зокир қўлидаги қоғозни икки буклаб чўнтагига солди ва йўл-йўл бостон пиджагининг енгига ёпишган увоқни чертиб ташлади. Қўя тушаётган қуёш нурида унинг текис таралган сочи ҳам, қоши ва кичрикларининг қайрилган жойи ҳам янгигина костюми сингари хиёл товланиб турарди. Фақат юзи жилосиз, лекин тоза ва жозибали эди.

— Майли, хафа бўлмапг,— деди у эшикнинг қабзасидан олиб. — Прогул дейдиган бўлса деканга кириб айтмиз. Нима, комсомол иши иш эмасми? Мана шу қоғоз билан қанча эшикка кириб чиқиним керак. Битта деворий газетага картон ундириниш шунчалик қийин. Қилмасам, газета чиқмайди. Хўп, хафа бўлмапг.

У яна қайтиб кириб кетди. Маҳкам у билан индамай ажрашди-да, нима қилишини билмай кунгайда бирнас турди.

Хиёбон томондан оқиб тушган баҳор суви йўлка зеҳида кўллаб ётар, ўша ёқдан келган кишиларнинг лой излари асфальтга муҳрдай босилиб қуриб қолган эди. Бу кўлмаклар ва излар қаршисида ёлғиз сўпайиб туриши унинг қўзғалган асабларини боса олмасди. У ётоқхонага боришга қарор берди ва нариги корпусга қараб кетди.

Уларнинг ётоқхоналари ўша корпуснинг ҳовлисида, қизил гиштдан солинган икки қаватли кичик иморатда эди. Бир гуруҳ юқори курс студентлари турадиган бу уйда хоналар кам ва тарқоқ бўлгани учун қоровул ўтирмас, ҳар хонанинг калити маълум бир жойга яшириб кетиларди. Маҳкам биринчи қаватнинг торгина коридоридан ўтиб, чап томондаги эшикнинг тепасини пайпаслади, лекин калитни жойидан топа олмади. Эшикни итарган эди, очилиб кетди.

Рўпарадаги деразадан қўйилаётган офтоб ёғдуларида лахта-лахта тамаки дуди сузиб юрарди. Кескин очилган эшик шамоли бу дудни гўё чўчитиб юборди. Маҳкам наравотлар ва тумбочкалар билан қуршалган столга қаради. Стол ёнида Очил эшикка орқасини ўгириб ўтирар ва папирос буруқсатиб нимадир ёзарди. Унинг пиджаги билан галстуги стул суянчигига осиб қўйилган, кўйлагининг улама ёқаси яғринига қийшайиб тушган, олдида ёзиб-чизиб ташланган қоғоз тахланиб ётибди. У Маҳкамнинг кирганини сезмадими ёки хаёлини бўлгиси келмадими, қайрилиб ҳам қарамади.

Маҳкам уни кўрган заҳоти негадир Акбаровни эсла-

ди. Сўнг қўледа қогоз ҳилниратиб келаётган Зокир куз олдидаи утди. Яна Акбаров хаёлида гавдаланди ва яна унинг «нарёгидан!» дегани қулогига эшитилиб кетди. У эшикни тарақлатиб ёнди-да, шиддат билан стол ёшидан ўтиб форточкани очди.

Очил ирғиб ўрпидан турди ва қогозларни йиғиштириб столга ура-ура текислар экан:

— Танаффуc бўлдимиди?— деб сўради.

Маҳкам индамади.

— Соат печа, танаффуcми?— деди Очил яна.

— Танаффуc қилиб ўтирибсиз-ку, яна қанақаси керак?

— Энди, жура, пичинг қилсангиз-қилмасангиз шу, — деди Очил ўйчан овоз билан. У ҳозир ёзган нарсасининг таъсирида бўлиб, айтинадиган ҳоли йўқ эди. — Гапнинг рости, бугун лекция қулогимга кирмаяпти. Уч соат ўзимни мажбур қилиб ўтирдим, бўлмади. Нима қилай... кейинчалик кўчириб оларман.

Маҳкам ўз тумбочкаси устига энгашиб шиманидир ахтарар эди, бошини кўтармай деди:

— Кўчириб олиш билан иш битса тарақа-туруқ нимага керак, факультетни ёпиб қўя қолишсин бўлмаса.

Очил қогозларини йиғиштириб, дераза олдидаги ўз тумбочкасининг устига элтиб қўйди. Кейин коридорга чиқди, оилалик студентлар турадиган бўлмалардан бириши тақиллатиб, ёпиқ эшик орқали вақтни сўради.

Танаффуcга ҳали анча бор эди. У қовоғини солиб қайтиб кирди, соати бўла туриб вақтни айтмаган Маҳкамга орқасини ўгириб каравотга ўтирди-да, тумбочкани олдида тортиб, ёзувларини оққа кўчира бошлади. Унга қаттиқ гапириб бир оз ичини бўшатган Маҳкам энди анча юмшаган эди. Тумбочкадан керакли дафтарларини олиб, стол устига қўйди-ю, бир китобни қидириб, эшик билан Очилнинг каравоти орасида турган шкафни очди.

Бу ердан Очилнинг ёзаётган нарсаси унга кўринарди. Шунинг учун Очил чап елкасини буриб, ёзувларини тўсди. Маҳкам унинг шеър ёзаётганини пайқаб кулимсиради, лекин нўписа қилиб сўради:

— Яна бир-икки соат ўтирмоқчисиз шекилли?

Очил индамай ёзишда давом этди. Маҳкам каравотини айланиб ўтиб, унинг олдида келди.

— Қани, лекция вақтида ёзилган шеър қанақа булар экан, бир кўрайлик-чи.

— Тегманг,— деди Очил қогозларни кафти билан босиб.

- Махфийми? Об-бо, қачондан бери?
— Қўйинг, жўра, бунинг ҳазил қиладиган жойи йўқ,
— деди Очил жиддий.

2

Ҳақиқатан ҳам унинг шеър ёзишига жиддий сабаб бор эди. Ўтган кун факультетда бадий ҳаваскорлар кечаси бўлган, кечада Очил Замира билан бирга ўтирган эди. Бахтиёр дамлар кечанинг охиридаги танцада ҳам давом қилиши керак эди. Лекин бутун ишқаллик шу танцадан чиқди.

Замирани студентлардан бир-иккитаси танцага таклиф қилган эди, унамади. Очил зимдан қувониб «менинг кўнглимга қараяптимикин?» деб ўйлади, чунки ўзи Замирандан бошқа ҳеч ким билан танца қилишни истамас эди. «Чет» таклифларга чек қўйиш мақсадида уни ўзи тангога олиб тушмоқчи бўлди. Бироқ Замира унга ҳам рад жавоби берди.

— Мен ўғил болалар билан танца тушмайман,— деди.

— Нега? Ахир бу одобдан эмас-ку!

— Истамайман!— деди Замира қисқа қилиб.

Очилнинг жони чиқиб кетди:

— Бу ерга кишиларни хафа қилиш учун келганимиз-сиз? Истамасангиз, танца залида нима қилар эдингиз?

— Нима қилишимни ўзим биламан.

Гавжум залда бу баҳси давом этказиб бўлмас эди.

Очил коридорга чиқиб папирос чека-чека танцанинг тамом бўлишини кута бошлади. Лекин сабри чидамай яна ичкари кирди.

Зал «Рио-Рита» куйининг шўх садоларидан жараг-лайди, паркет полда шип-шип қилаётган оёқ товушлари эшитилади. Замира ҳали ҳам девор зеҳидаги креслода ўтирибди, кўзлари бир нуқтага тикилган, юзи ўйчан. Унинг қиёфаси ҳозир Очилга беозор ва маъносиз кўринди. Боя унинг рад жавобидан «пазарга илмади», деб хафа бўлган бўлса, энди «бирон сабаби бормикин?» деб ўйлади ва сўраб билмоқчи бўлди. Унинг олдига келиб:

— Кетмайсизми? — деди.

Замира элдан олди ва ёлғиз чиқиб кетишни хоҳламасди.

— Танца тамом бўлсин,— деди.

Ниҳоят, кўнчилилик билан бирга кўчага чиқишди. Замира хафа эди. Тез оловланиб, тез совийдиган Очил эса аллақачон жаҳлидан тушганди.

— Мунча қовоғингиз солиқ,— деди у Замирага,— йиглаб юборманг тагин.

— Булар-бўлмасга йиглайдиган одатим йўқ.

— Булар-бўлмасга йиглаган вақтингиз ҳам бўлгандир?

— Бўлган эмас,— деди қиз.

— Бўлган эмас! Болалигингизда-чи, болалигингизда ҳам бўлган эмасми?

Замира унга қиё боқиб беихтиёр табассум қилди. Шу билан орага тушган туман тарқалгандай бўлди-ю, гап очилиб кетди.

Маълум бўлишича, Замира бошқаларга рад жавоби бергани учун унга ҳам йўқ деган экан. Таклифи ерда қолган студентлардан бири Замирага кинояли ибора қилиб:

— Бу киши ўзларини Очилбойга асраб утирибдилар,— деган экан.

Ҳали гард юқмаган қизлик ғурури учун бундан аччиқ гап борми! Ўзининг Очил билан бир-икки марта ҳамсуҳбат бўлгани, уч-тўрт марта ётоқхона коридорида туриб сўзлашгани энди Замирага бошқача кўришиб кетди. Демак, кишилар буни Очилга тобеллик деб ҳисоблашади, Замирани Очилнинг «қизи» дейишади. Йўқ, у ҳеч кимнинг «қизи» эмас, у ҳеч кимга тобе бўлмайди. У Намангандай жойдан бу ерга ўқийман деб келган, ҳеч ким билан юрмайман, деб онасига сўз бериб келган. Агар юраман деганда, ўша ёқда йигитлар топилмасмиди. Йўқ, у гап-сўз бўлишни истамайди!

Очил бу гапларни эшитиб лол бўлиб қолди.

— Ие, ахир йигитлик шаъни қизлик шаънинча эмасми? Мен ҳам Зарафшон тоғида ўқиш учун келганман, мен ҳам гап-сўз бўлишни истамайман. Лекин сиз билан сўзлашганимнинг сабаби... Ахир, кишилар шундай сўзлашмаса бир-бирини қандай билади? Онамга ваъда бериб келганман, дейсиз. Ёки у киши сизга бировни топиб берса ҳисобми? Бундан чиқди, ихтиёрингиз онангизнинг қўлида экан-да?

— Нега? Менинг ўз ихтиёрим ўзимда,— деди Замира. — Бўлмаса бир ўзим шунча жойга ўқишга келармидим?

— Ихтиёри ўзида бўлган одам бирор кишига қизиқса унинг кимлигини билиши керакми, ахир? Қулоққа ёмон эшитиладиган юриш, асли, кишилар дўстлашиб бир-бирини билишлари учун, илгаригидай кўр-кўрона оила қурмаслик учун керак-да.

Бировга қизиқиш, оила қуриш... Бу гаплар Замирани чўчитар, Очил уни ёмон йўлга бошлаётгандай туюларди. У болалигидан бошлаб шалоқ юришлар ҳақида кўп нарса эшитган ва ўнги болалар билан юришни умуман, ёмон деб билар эди. Шунинг учун яна гапни кесиб:

— Мен ўқинимни биламан, бошқа ҳеч нарсага қизиқмайман,— деди.

Очилга бу гап «мен сенга қизиқмайман» дегандай эшитилди ва яшин зарбасидай таъсир қилди. У Замиранинг кўнглида ҳам менга аталган бир нарса бордир, деб юрар эди. Ҳозир бу фикри пучга чиқди-ю, қалбида бир нарса портлагандай бўлди ва умидларини чил-чил қилди. У нима деганини ҳам, Замиранинг ётоқхонаси қаршисидаги зинаоя майдончасида тикка туриб яна қанча вақт сўзлашганини ҳам билмайди. Фақат шуниси эсидаки, бутунлай хайрлашиб, орани узмоқчи бўлди. Замира алланечук қимтиниб:

— Ўқиш битгунча... биз фақат тапишлармиз,— деди.

— Ўқинингиз битгунча яна тўрт ярим йил бор. Тапишликка келганда... Тапишдан кўп борми!.. Хайр!

Очил чирт бурилди-да, жадаллаб зинапоядан настига тушди.

Уша кеча ухлаёлмади. У Замирани тапигандан бери ораларидан нима ўтган бўлса — ҳаммаси, майда-чуйда тафсилотларигача хаёлида тинмай такрорлабарди. Қизининг гапи, қилиқлари, юз ифодаси, ўзининг унга мусмаласи, айтган гаплари ва ҳоказолар хотирасига кинолентаси каби ўрнашиб қолган эди-ю, энди шунини такрор-такрор қўйиб, гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида тўхтаб, текшириб кўрарди, гоҳ ундай, гоҳ бундай фикрга келарди, лекин бари бир лентанинг охирида «сен мени қизиқтирмайсан» мазмунидаги сўзлар учрарди ва дунёсини қоронгилантириб, ҳамма фикрларини чалкаштириб юборар эди. У ёпишқоқ ўйлардан қутулмоқчи бўлар, лекин ётганда ҳам, турганда ҳам, лекцияда ҳам, овқатланаётганда ҳам, баъзан гапиришаётганда ҳам хотира киноленталари кўз олдида тинимсиз ўтиб турарди, уларни тўхтагиш, йўқотини қўлидан келмасди. Фақат қизиқарли иш қилганда, ўта таъсирли китоб ўқиганда, ёки шеър ёзганда уларни унутарди.

Маҳкам қўймагандан кейин у бўялиб кетган қорезни қўлига олди, лекин шеърни паст товуш билан ёддан айтди:

ГУЗАЛ УТКИНЧИ

Кўклам ёмгирининг бир томчисини
Кўм-кўк барг ўзига қилганди сирга,
Ойдинда товланар, тонг ели уни
Тинмай тебратади барг билан бирга,

Лекин офтоб чиқиб қиздирган сари
Буглаиб охири йўқ бўлди томчи.
Сен ҳам шу баргдаги томчи сингари
Ҳамроҳ бўлолмадинг, гузал ўткинчи!

Очилнинг овози тингандан кейин иккови ҳам жим бўлиб қолди. Маҳкам ҳайрон эди: «Ҳали дарахт ҳам барг чиқаргани йўқ, ёмгир ҳам ёққан эмас, бу нега бундай деб ёзибди?»

Очил ўрнидан туриб кийини бошлади. Лекин анчагача ёқасининг тугмасини ўтказа олмади — қўли қалтирарди. Маҳкам буни кўриб, охириги икки сатрни эслади ва воқеани тушунгандай бўлди.

— Гузал ўткинчи ким, Замирами?

Очил индамай галстугини тақар эди.

— Ҳа, яна нима қилди?— деди Маҳкам унинг индамаганини «ҳа»га йўйиб. — Кечада сиз кўринувдипларинг-ку?

— Ҳа, шу... тўғри келмади.

— Нега?

— Ҳозир тушунтирадиган вақт эмас,— деди Очил жигаррашг чийдухобадан тикилган ва тирсаклари қирилиб қолган пиджагини кийиб. — Танаффус бўлгандир.

Маҳкам соатига қараб ўрнидан турди.

— Ҳа, юринг тезроқ. Энди кеч қолсак, нақ теримизга сомон тўқади.

3

Улар ҳовлига чиққанда қуёш булутлар орасига кириб кетган, шамол изгириндан аччиқ бўлиб қолган эди. Ётоқхона яқин бўлгани учун иккови ҳам уч-тўрт кундан бери ўқишга костюмда борарди, лекин мана шундай пайтда айниқса Очил совқотиб қунишарди. У ўрта бўйли, қотмадан келган, оқиш юзли ва териси юпқа йиғит эди. Унинг бутун вужуди қандайдир жуда таъсирчан толлалардан тўқилганга ўхшарди. Қўнғир кўзлари доим бирор нәрсадан таъсирланганини аке эттириб турар, гоҳ кучли порлаб, қорачигининг пастида шаффоф нам ҳал-

қаланар, гоҳ уйчан қисилиб, пелиги настлатилган чи-роқдай қораярди. Хаёлчан кишиларники каби бир-бирига ботиб турган лаблари кулганда ёки гапирганда шаклини тез ва кескин ўзгартирарди. Унинг чўзинчоқ оқин юзи ҳам эҳтиросли кўзлари ва лаби сингари ички кечинмаларини узлуксиз акс эттирарди. Юрагида борн юзига тегиб турадиган бундай кишиларни кўнглида кири йўқ, деб мақтайдилар. Лекин Очилнинг ўзи бу хусусиятидан норози бўлиб юради. У кўнгли кенг, вазмин бўлишни, анча-мунча нарсени ичига бемалол сиғдириб, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб юришни ҳавас қилади. Шунинг учун ўзи ҳам сезмай Маҳкамнинг баъзи одатларига тақлид қилади. Ҳатто ҳозир шу ҳовлидан ўтаётганида ҳам Маҳкамга ўхшаб мумкин қадар салмоқли қадам ташлар, совуқни писанд қилмагандай елкасини кериб борарди.

Маҳкам ҳам Очил каби энди йигирма иккига қадам қўйган, лекин бўйи баланд, кийимни Очилдан икки размер катта кийди. Унинг эғнидаги якка бортли шеврот костюм ҳали бўйига нисбатан ингичка бўлган қаддига кенглик қилади, кўкраги бир оз халта бўлиб, ёқаси кўчиб турибди. Аммо унинг кенг елкаси пиджак кифтини тарап тортиб, осилгани қўймайди, гавдасининг кучли ва ҳаракатчан эканлиги доим билиниб туради. Пиджакнинг тагидап кийилган оқ садаф тугмачалари рангдор катак кўйлак, арзон костюмга жуда мос келган. Бу кўйлак атайлаб галстук тақмаслик учун чиқарилгандай ёқасининг қулоқлари, ҳатто орқа томонда бўладиган уч бурчак қулоғи ҳам тугмаланиб қўйилган. Унинг оёғида таги резинка қора туфли. Китоб қўлтиқлаб бораётган қўллари ҳам катта-катта, кафти нимранг, панжасининг усти эса юзи каби қорамтир.

Унинг қоши қоп-қора бўлса ҳам, қорача юзида унча кўзга ташланмайди. Фақат зич оқ тишлари майин йилтираб, чеҳрасини очиб туради.

Маҳкамнинг тубсиз қора кўзлари чуқур ички кечинмаларини унча билиптирмасди, оғир теккан нарсалар кўнглининг тубида чўкиб ётар, юзида эса доим кишини ўзига тортувчи мулоимлик, болаликдан қолган соддалик ва дилкашлик акс этиб турар эди.

Очил қанчалик тез ва кўнгли юмшоқ бўлса, Маҳкам шунчалик вазмин эди, лекин, ажабки, уларга бир қарашда аксини ўйлаш мумкин эди. Очилнинг от қилидай қайсар кўнғиртоб сочлари дўппи четидан қайрилиб чиқиб турар, қўйиб берса сочилиб кетарди, қош мўйларини ҳам йўғон-йўғон эди, уни дастлаб кўрган киши жуда

феъли қаттиқ деб ўйлаши мумкин эди. Маҳкамнинг товланувчи қора сочи жуда майин эди, баланд пешонасига қия тушиб, шундай бирикиб турар эдики, ҳовлидаги кўлмаклардан сакраб ўтаётганда ҳам сочилиб кетмасди. Ораси анча очиқ қоши ҳам, тигиз ва калта киприклари ҳам ўша мулойим мўйлардан тизилган эди, икки йилдан бери қириб юрган соқол-мўйлови ҳам ҳалигача сабзаликдан чиқиб улгурмаган ва ҳафта-ўн кунда бир олипарди. Ун олти ёшидан бери соқол оладиган сермўй Очил ҳозир уч кунда бир юзини тарашларди ва шу жиҳатдан Маҳкамга қараганда бир неча ёш катта кўринарди. Маҳкамнинг босиқлиги эса уни Очилга нисбатан бир неча ёш катта кўрсатарди.

Уларнинг қиёфалари каби, бу ерга келгунча босиб ўтган йўллари ҳам ўзгача эди. Очил Зарафшон тизма тоғи этагида чорвадор ва боғдор қишлоқда ўсган, Маҳкам эса Сирдарё бўйидаги сершовқин, гавжум ишчилар шаҳарчасида катта бўлган эди. Иккиси ҳам умрининг кўп қисмини ўқиш билан ўтказган бўлса-да, ўқишдан ташқари кечирган ҳаётлари ҳар хил эди.

Маҳкам ёз ойларида лагерга кўн чиқар, авваллари шунчаки дам олар, кейинчалик вожатий бўлиб ишларди. У кўпчилик билан муомала қилиб ўрганганди, балки шу унинг характерици анча силлиқлагандир. Бундан ташқари у тотув ва соғлом ишчи оиласида ўсиб, кўп ёрқин дамларини бошдан кечирган, шунинг учун ҳам қиёфаси нурга сероб эди.

Тўғри, у ҳам болалиги уруш йилларига тўғри келган тенгдошлари каби анча қаттиқчилик кўрган. Урушнинг иккинчи йили отаси армияга кетди-ю, қўлида ҳунари йўқ она икки бола билан қолди. Маҳкам тўнғич эди. Онаси завод бошқармасига вахтёр бўлиб ишга кирди. Маҳкам уч яшар укаси билан уйда қоларди. Тапқислик. Карточка билан олганлари етмайди. Кўкламда она-бола тоғ этагидаги қўриққа чиқиб, белкурак билан ер ағдариб, ламми буғдой экишди, лекин қурроқчилик бўлиб уруққа ҳам чув тушишди. Ўшанда қорни тўйиб овқат эмасликдан онаси касал бўлиб узоқ ётиб қолгани Маҳкамнинг эсидан ҳеч чиқмайди. Илгари доим аъло ўқиган бола ўша йили сифдан сифга кўча олмаганди...

Уруш ҳам тугади, отаси қайтиб келиб, тирикчиликлари ҳам яхшиланди, аммо ўша кунлар унинг ҳаётида қаттиқчилик чўққисен бўлиб кирди-ю, умрбод қолди. Ҳозир студентликда бирор нарсага зориқса, аҳволи оғир туюлса ҳаёлан ўша чўққига чиқади-да, қийпчиликларга

юқоридан қарайди ва уларнинг майда-чуйда, ўткинчи эканини кўриб кўнгли таскин топади.

Очил омовча бўйи етиб-етмай қўш ҳайдаган, ёз ойларида отасига қўшилиб ўроқ ўрган, тоғларда қўй боққан, умуман, мактабдан ортган вақтининг кўп қисмини меҳнатда ўтказган эди. У олти яшарлигида онаси тоғ кўчкисининг тагида қолиб ҳалок бўлганди. Уч йилдан кейин отаси икки болалик бевага уйланди. Иккинчи она ва унинг болалари Очилга ёмон кўз билан қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда, у бегонасиран, сал нарсани кўнглига олиб ўксир эди. Отаси чўпон бўлгани учун уйда кам турарди. Очилнинг қалбида чуқур из қолдирган энг яхши ҳис-туйғулар ҳам уйдап ташқарида — далада, отаси қўй боққан жойларда, хусусан, мактабда пайдо бўларди. Унинг зеҳни жуда ўткир, ўзи тиришқоқ эди, мактабда энг кучли ўқувчилардан ҳисобланарди. Ёзда колхоз ишига чиққанда ҳам ўша тиришқоқлигини қўймас, ўн уч-ўн тўрт ёшида баъзи катта ўроқчилардан ҳам ўзиб кетарди. Шунинг учун у мактабда ҳам, далада ҳам ўзи тўғрисида кўп илиқ гаплар эшитар, бу илиқлик унга жуда етишмайдиган она меҳрини бир қадар қоллар эди. Лекин, ҳар ҳолда, оналарча суйиб-эркалатишнинг, бола қалбини меҳрга тўйдириб, мулоиймлаштирадиган она муҳаббатининг ўрни билинарди.

Очилларнинг кичкина қишлоқларида фақат тўлиқсиз ўрта мактаб бор эди, шунинг учун у еттичини битиргандан кейин салкам уч километр наридаги қўшни қишлоққа қатнаб ўқий бошлади. Кўп йўл юрган киши кўп ўйланади. Ўша йиллари Очил китоб ўқишга ихлос қўйган эди, китоблар унинг интиҳосиз хаёлларига қанот боғлар, мактаб йўлида ўйламаган ўйи, қилмаган орзуси қолмас эди. Ундаги ўйчанлик ўшанда пайдо бўлганди. Иттифоқо, ўрта мактаб жойлашган қишлоқнинг болалари бир-бирига «жўра» деб мурожаат қилишарди, Очил кўп ишлатадиган бу сўз ҳам ўшанда қолганди.

Ҳозир у Маҳкам жўраси билан катта ҳовлидан ўтиб, асфальт йўлкага чиқар экан, совуқ шамолдан хиёл кўкарган юзида одатдаги ўйчанлик билан бирга ҳорғин мамнунлик ҳам бор эди. Бир печа кунлик изтироблари қоғозга тушиб, кўнгли бир оз бўшаганди шекилли.

Улар нариги ўқув корпусига кириб боришганда, чиқишга қўнғироқ чалинди. Зинапояда гасга тушиб кела-

ётган группадонлари дуч келинди, улар дарҳол Маҳкамни ўртага олиб, Акбаров берган жазо ҳақида гапира бошланди. Бири: «Қаттиққўллик ҳам эви билан-да, жуда ошириб юборди-е» деса, бири: «Йўқ, ўзи англашилмовчилик бўлиб, «эшиқни ёпинг» деганини Маҳкам бошқача тушунди» дер, бири: «Э, қўйинг, шу Акбаровни, қўпол экан жуда» деса, бири: «Тушуниш керак-да, берилиб лекция ўқиётган эди, бирдан калавасини йўқотиб қўйди», дерди. Маҳкам индамас, Очил эса нима гапчилигини тушунолмай алашларди. Уларнинг тўни зинаояни энлаб, орқадан келувчиларнинг йўлини тўсиб қўйди. Йўлни бўшатишни талаб қила бошладилар. Айни вақтда, наstdан чиқиб келаётган староста Лола Ҳакимованинг Маҳкамни чақиргани эшитилди:

— Маҳкам! Деканатга борар экансиз. Сиз ҳам, Очил. Декан чақиряпти.

Иккови ҳам наstdга қайтиб тушди.

— Чини билан теримизга сомон тикадимми дейман, жўра?— сўради Очил хавотирлигини кулги билан босмоқчи бўлиб.

— Юринг, — деди Маҳкам жиддий. Унинг кўзлари қисилиб, қошларининг ўртасида тугунчак пайдо бўлган эди. — Ҳазил ҳазил билан, яхши бўлмаяпти. Ҳозир факультет ўзи тўполон. Давомат бўйича охириги ўринга тушиб кетибмиз. Бир ҳафтада минг соат прогул. Ўртоқ Акбаров, — бу икки сўзни у истеҳзо билан айтди, — ўртоқ Акбаров яна бирор жазо берсалар керак-да.

— Ҳозир Акбаровнинг лекциясимиди?— деди Очил тўхтаб.

— Ҳа, юринг, сизнинг яхши кўрган доцентингиз-ку, қўрқмасангиз ҳам бўлади.

Очил бўлашиб кетди: у ҳақиқатан ҳам Акбаровни жуда ҳурмат қиларди, лекин унинг Маҳкамга қилган мусмаласи... Яна ҳозир шу аҳволда у билан учрашиш кераклиги... қўнгли алланечук гап бўлиб, декан кабинетига қандай кирганини сезмай қолди.

Тўрдаги стол ёпида декан Зуфар Ҳакимович Ҳакимов ўтирибди. Берироқда, китоб жавони қаршисига қўйилган қора чарм диванга Акбаров чўккап. Улар кимпидир, жим кутаётганга ўхшайди. Ҳакимовнинг ўтириши, юзи, ҳатто «тирратикон» қилиб қирдирилган сочининг диккайиб туриши таъби тирриқ эканидан дарак берарди. У Маҳкам билан Очилнинг саломига жавобан:

— Бу қанақа гап, — деди, — бу аҳвол қачонгача давом этади энди? Бу ер карвонсарой эмас, хоҳлаганда

қўниб, хоҳламаганда ёнидан ўтиб кетаверадиган — олий мактаб бу! Бу ерда ўқишни орзу қилиб юрганлар сон мингта. Уқигиларнинг келмаса, бўшатиб қўйинлар ўрини, лекция вақтида ялло қилиб юрмайдиганлар ўқисин.

Очил Акбаровдан уялиб қизарди. Маҳкам эса ноҳақ гаплардан норози бўлиб, яна юзининг қони қоча бошлади. У:

— Аввал бир суриштиринг, домла,— деб эътироз билдирган эди, Ҳақимовнинг жаҳли яна бир парда кўтарилди:

— Нимасини суриштираман? Минг соат прогул етмадимми? Сиздақаларнинг дастидан факультет маълуматга қолаётибди, ҳаммадан гап эшитаётимиз! Тагин нимани суриштирай, а? Мана, Темир Акбарович нега сизни киргизмабди? Ишонаманки, бекорга эмас. Бу киши энг бардошли ўқитувчиларимиздан эди. Шу кишинингки тоқатини тоқ қилибсизлар, демак, кескин чора кўриш пайти келибди!

Акбаров ўтирган жойида олдинга энгашиб бир нарса демоқчи бўлар, лекин қулай пайт тополмасди.

— Бир минут, Зуфар Ҳақимович, кечирасиз,— деди у ниҳоят Ҳақимовнинг гапини оғзидан олиб.— Гап менинг тоқатимда эмас. Йигитлар, тўғри, сизларни чақиришга мен сабаб бўлдим. Гарчи чақиришни сўраган бўлмасам ҳам,— деб у Ҳақимов томонга қаради:— Зуфар Ҳақимович, рухсат беринг, ўтиришсин. Қани, ўтиринглар.

Очил аввал стол билан диван орасидаги бўш стулларга, сўнг Маҳкамга қаради. Маҳкам ўтироқчи эмас эди, қўлларини орқасига қилиб, ўзини деворга яқинроқ олиб қимирламай турар, афтидан, шу билан ҳам норозилик билдирарди. Акбаров уларнинг ўтиришини кутиб жим тургани учун Очил ноёлож бир стулни нариги деворнинг веҳига суриб, омонатгина ўтирди. Акбаров босиқ ва бир қадар мулоийм овоз билан:

— Ўртоқ Самадов, сиз нега лекцияда йўқ эдингиз?— деди.

Очил сўз тополмай юзини кафти билан қаттиқ шиқадди. Унинг кўзлари киртайиб қолганини кўриб:

— Тобингиз йўқмиди?— деди Акбаров яна.

— Йўқ, ўзим шундай... Сабабсиз.

Зуфар Ҳақимович креслони гичирлатиб бир безовталанди-ю, лекин ганярмади. Акбаров Очилга бошиқа бир нарса дейиш ортиқча эканини сезиб, Маҳкамга юзланди. У тикка тургани учун наstdан юқерига қараб ганяришга тўғри келарди.

— Нега ўтирмайсиз?— деди Акбаров кулимсраб. Унинг пўлатдап қилинган жағ тишлари кўришиб кетди.— Биламан, мендан хафасиз. Суриштирамай шундай қилди-я, ноинсоф, деб тургандирсиз ичингизда-а?— Акбаров жавоб кутиб кулимсиради.

— Эҳтимол,— деди Маҳкам ҳам тап тортмай.

Очил унга қараб «сен ҳам шафқатсизсан-е», деб қўйди ичида.

— Лекин сабабингиз маълум эди,— деди Акбаров хиёл товуши ўзгариб.— Бюро аъзоси экиннгиздан хабарим бор. Ҳозир долзарб пайт, комсомол енг шимаряпти— ҳаммаси тушунарли. Лекин активларимиз ҳам бир нарсани тушунишсин: минг соат прогул осмондан тушган эмас. Факультетда интизом пасайиб кетяпти. Интизомни аввало активлар туширяпти.

— Сув бошидан лойқаланади-да,— деб Зуфар Ҳакимович гап қистирди.

— Ҳа. Мана ўзингиз айтинг, шу кунларда неча киши комсомол ишини баҳона қилиб лекциядан қолди? Ҳозирнинг ўзида неча киши кечикди? Мен сизни шуларнинг энг ашаддийси демоқчи эмасман. Аксинча, бу ерда Зуфар Ҳакимович менинг гапимни бошқачароқ тушунтирди. Киргизмаганимнинг сабаби бу эмас. Ўзингиз ҳам педагог бўляпсиз. Агар, фақат ашаддий прогулчилар ибрат бўла олганда мен секретарларингни киргизмаган бўлардим.

— Манноновними?— деди Зуфар Ҳакимович стол устига энгашиб. У эрталаб Зокирни чақириб, минг соат ҳақида бонг уришни ва кескин чоралар қўллашни буюрган, шундан кейин шошилишч бюро ўтказилган эди. У деворий газетанинг фавқулодда сонини чиқарамиз деб югуриб юрган Зокирни боя лекция пайтида ҳам кўрган, «ҳа, баракалла, бир зўр беринглар» деб ўтиб кетган эди.

Акбаров унга тасдиқ маъносида бош ирғаб, Маҳкамга гапиришда давом этди:

— Биз комсомол бўлган пайтимизда комсомол вожагининг энг зўр қуроли шахсан ибрат кўрсатиш эди. Ҳозир ҳам шундайми? Ё...

Шу пайт эшик очилиб, Зокирнинг калласи кўринди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум... Э, жамоат жамку. Темир Акбарович, агар Маҳкамни уришаётган бўлсангиз мен орага тушмоқчиман. Мана, Зуфар Ҳакимовичнинг ҳам хабарлари бор...

Акбаров қаддини ростлаб, диванинг болишига биллагини қўйди-да:

— Аввал ўзингиздан гапиришг, нега лекцияга келмадингиз?— деди.

— Ҳа, шу прогулга қарши курашамиз, деб қуйибнишиб юрибмиз.

— Ие, прогулга қарши курашиш учун ҳам прогул қилиш керак экан-да!

Зокир хиёл қизарди, бошини кескин силтаб, пешона-сига тушган узун сочини орқага ташлади-да, ерга қараб:

— Энди нима ҳам қилайлик, Темир Акбарович, — деди. — Прогулнинг бир сабаби лекцияларнинг ўзида. Баъзи лекциялар кетобдагидан ортиқ бир янгилик бермайди. Китобни эса уйда ҳам ўқиб олиш мумкин.

Очиқдан-очиқ Акбаровга қаратилган бу истеҳзо Зуфар Ҳақимовични алланечук яйратиб юборди. Акбаров эса оқариб кетди.

— Яъни, нима демоқчисиз, — деди Зокирга тикилиб, — менинг лекциямга шунинг учун келмаганмидингиз?

— Э, унақа маъно чиқарманг-да, Темир Акбарович. Мен умуман айтдим.

Акбаров унинг гапини ўзига олиб хато қилганини сезди ва баттар оқарди. Оқи кўпайиб, кулранглашиб қолган сийрак сочларини тез сийпаб, яна бир парса демоқчи бўлди. Лекин Зуфар Ҳақимович эпчиллик қилди. У Очил билан Маҳкамга Акбаров яхши кўринаётганини сезиб, кабинетда суҳбат жиловини бериб қўйганидан безовталаниб ўтирган эди, ҳозир пайтдан фойдаланиб яна жилонни кўлга олди:

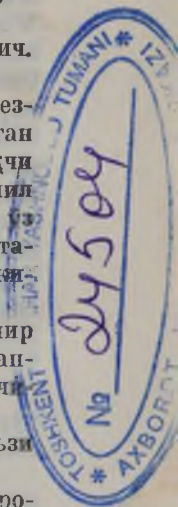
— Албатта ўзингизга олмаслигингиз керак, Темир Акбарович. Лекин сиз, Маннопов, унақа зарарли гапларни ташланг. Айбни лекцияларга тўнкаш прогулчиликни оқлашга олиб боради.

— Кечирасиз, Зуфар Ҳақимович, мен фақат баъзи лекцияларни айтдим.

— Гап шу, йигитлар, — деди Ҳақимов ҳаммага мурожаат қилиб, — бундан буён эҳтиёт бўлинглар. Тўртинчи курсдамизу декан гуноҳимизни кечираверади деб ўйланглар. Бешинчи курсда ўқиса ҳам, интизомни бузса, аямаймиз, шуни қулоқларингга қуйиб олишлар. Хўп, — у Акбаровнинг ҳам номидан рухсат бераётганини бундириб, унга бир қараб олди-да, деди: — Боринглар.

5

Учови гавжум коридорга, ниданда Зокир маҳкамнинг билагидан олиб:

— Бөплаңди-а!— деди ва кулди:— Бир аламдап чиққандирсиз?

Маҳкам тезда жавоб бермади. У хаёлини йиғиштириб ололмаи ўзи билан ўзи бўлиб борарди. Ётоқда бир оз совуган асаблари декапатда яна важиллаб тошган, ҳаммасини Акбаровдан кўриб бетгачопарлик билан «эхтимёл!» деган ва шундан сўнг алами сал пасайган эди. Кейин Акбаровнинг ўз жазосига берган изоҳини эшитиб яна бир оз тушди. Зокирнинг Акбаровга шафқатсизларча киноя қилганини, Ҳакимов ҳамкасбини ёқлаш ўрнига Зокирни қувватлаганини кўрди-ю, яққалиниб, оғир аҳволга тушиб қолган Акбаровни айбламай қўйди, чиқиб кетаётиб ҳатто унга ичи ҳам ачигандай бўлди. Лекин шу заҳоти қандай аянчли аҳволда аудиториядан ҳайдаб чиқарилгани ва Ҳакимовдан қандай қаттиқ дакки егани эсига тушди-да, бир нарса кўнглини хиппа бўғиб олди. У нимага нима сабаб бўлганини аниқласа бўғилиши ўтиб кетадигандай бўлди, аммо сабаб ва натижалар бири бири билан шундай аралашиб, шундай чалкашиб кетган эдики, у оқни оққа, қорани қорага ажратмоқчи бўлган сари калава баттар чигаллашарди. Акбаров, Ҳакимов, Зокир— уларнинг бир-бирига ва Маҳкамга қилган ҳозирги муомалалари бир қарашда тушунарли, бир қарашда тушуниб бўлмайдиган, бир қарашда сабабли, бир қарашда сирли кўринарди. Маҳкам уларни ўзидан юқори қўяр ва ҳурмат қиларди, айви вақтда, ҳозир юз берган ҳурматсизликни кўнглига сиғдирилмасди. Зокир унинг учун Акбаровдан қасд олгани ҳам кўнглини хира қиларди.

Маҳкам ганиравермагач, Зокирга Очил жавоб берди:

— Жуда хунук шама қилдингиз, жўра,— деди у чўрткесарлик билан. — Ҳамма Акбаровдай лекция ўқиса жон дер эдингиз.

— Э, сиз ўзингиз хунуксиз!— деди Зокир ҳам кескин. — Мен нима дебман шама қилиб? Айтмоқчи бўлганим шуки, яхши лекция қапчалик кўп бўлса, прогул шунчалик оз бўлади. Рост-да, ахир, яхши лекция ҳаммани ўзига магнитдай тортади.

— Лекин ҳаммани эмас,— деди Очил. — Магнит ҳам темирни дамига тортади, кесакни торга олмайди.

— Демак, сиз кесак экансиз-да, Акбаровнинг магнители дамига торта олмайини?

— Ҳа, мен ҳам бугун сизга ўхшаб кесаклик қилдим.

— Қўйсаларнинг-чи шу чўқишини,— деди Маҳкам. Уртоқларининг баҳсидаги аниқлик унинг хаёлидаги мавҳумликни бир оз тарқатгандай бўлди. У дарҳол гапни

шу ёққа бурди: — Лекин, Зокир, тапаффус вақтида тўпланиш бўлмас эканми дейман. Беш-ун минутда ҳеч нарсаси ҳал бўлмайди, фақат лекциядан қолдиради, холос.

— Эртага тўплашайлик-чи, кўрамиз, — деди Зокир унинг гапини ёқтирмай.

Очил «бу гапларнинг менга алоқаси йўқ» дегандай қилиб қадамни тезлаштирди ва коридор тўла студентларга аралашиб, кўринмай кетди.

— Шу эртанги бюро ҳам қандай бўларкин. Бугун белгиладик, бир кунда қанчалик тайёрланамиз?

Зокир тўхтаб, Маҳкамга еб қўйгудай бўлиб қаради.

— Неча ой тайёрланайлик бўлмаса?!

Унинг бурун катаклари титраб, кўзлари ялтираб кетди: Акбаров ва Очил билан айтишиб қизиган асаблари сал гапдан аланга олгудай эди. Маҳкам бундай пайтларда унга ён берарди.

— Кечирасиз, мен фақат айтмоқчиманки... Агар тўғри келса, таклиф қилмоқчиман. Шу прогулчилар аввал группаларнинг равиридан ўтказилса, кейин уларнинг кучи етмаганини биз эласак.

— Бу усул ҳозир бизга иш бермайди, — тушунтирди Зокир юмшаб. — Вақт зиқ. Группаларда муҳокама қилдиргуниimizча сессия етиб келади.

— Ҳа энди, ҳар ҳолда, сессияга икки ой бор-ку.

— Ҳозирдан ҳаракат қилмасак, кейин фойдаси нима? Тушунинг, Маҳкам, биз эртагаёқ бир зарба билан прогулчиликнинг томирини қирқишимиз керак.

— Шундай-ку, ҳар ҳолда, комсорглр бор, курс бюрolari бор. Мажлис бўлса бошланғич ташкилотларини мустаҳкамлаш керак деймиз. Мана шунақа пайтда уларни ишга солсак қандай бўлади?

— Шу гапингиз бор экан, боя тўпланганимизда айтсангиз бўлмасмиди?

— Энди боя шонилдик, дурустроқ ўйлаб кўринишга вақт бўлмади-да!

— Акбаров киргизмагандан кейин вақт тошилибди-да! Ҳазо фойда берибди, дуруст. Ҳа, хўн! Курс бюрolarига айтнинг бўлмаса, комсорглр билан бирга ҳаммалари келишсин. Марҳамат, бюрони катта аудиторияда ўтказамиз, ҳамма сиғади. Бўлдими энди?.. Ҳозир йигирма минутлик тапаффус, вақтдан фойдаланиб қолиш керак.

Маҳкам яна бир нима деб эътироз қилмоқчи эди, лекин катта томондан келаётган Эшонбоевни кўрган Зокир:

— Тўхтаб бўлмаса, Муҳаммаджон ака билан ҳам бир маслаҳатлашамиз, — деди.

Эшонбоев улар билан кўришар экан:

— Ишлар дурусти?— деди Маҳкамга ва жавобини кутмай Зокирдан сўради: — Нима янгилик бор?.. Шундайми? Юришлар бўлмаса, кабинетга кирайлик... Менинг ҳам гапим бор.

Эшонбоев шу факультетни бундан уч йил олдин битириб аспирантурада қолган ва бу йил Ҳакимовнинг таклифи билан факультет партгруппасига секретарь қилиб сайланганди. Унинг қиёфаси Зокирга ёқарди: юзидан қизиллик аримас, папирос кўрмаган тишлари ярақлаб турар, сочининг бир тутами ҳали ажин тилмаган пешонаси устига буралиб тушар, бурнининг ўрқачи ҳам, оёғини бир оз қийшиқ босиши ҳам ўзига мос кўринарди. Ўттиз ёшида парторг бўлганини ҳисобга олиб, Зокир уни қаттиқ ҳурмат қиларди. Маҳкам эса уни яхши билмас ва ундан аллапечук тортинарди.

Улар Эшонбоевга жимгина эргашиб комсомол кабинетига келишди.

Кабинетда взнос қабул қиладиган қиз ўтирган экан.

— Бирпас чиқиб турмайсизми?— деди Эшонбоев унга. — Бизнинг ишимиз бор.

Зокир қизнинг орқасидан эшикни ёпди. Эшонбоев келиб илгачини ҳам солиб қўйди ва:

— Хуш, қани, ўтиришлар,— деди.

Маҳкам стул суриб ўтирар экан, бир деразалик кичкина кабинет, зангланган қулф осиглиқ, қовжироқ шкаф, бир четига сиёҳ тўкилган сирти фанер стол кўзига одатдагидан бошқачароқ кўришиб кетди. Гуё бу оддий нарсаларнинг ҳаммасида мураккаб бир сир бору ҳозир ошкор бўлиши керак.

— Хуш,— деди Эшонбоев, — нима чора кўряпсизлар?

Гап прогулчилар ҳақида экани маълум эди. Зокир бюро тайёрланаётганини, бир қатор қатъий чоралар кўрилажагини айтди. Эшонбоев қўлларини занжирдай чирмаштирган ҳолда стол устига қўйиб бирпас ўйланди-да:

— Яхши,— деди.— Винти бўшаганларни бураб қўйиш ҳам керак.

Зокир Маҳкамга голибона қараб қўйди.

— Айниқса, прогулчиликнинг сиёсий томонини кўзларига бўрттириб кўрсатиш керак,— деб давом этди Эшонбоев. — Совет вузини ҳурмат қиладиган одам лекцияни ташлаб футболга кетадими? Совет фашига ихлоси бўлса нега семинарга келмайди? Умуман, гоёвий тарбия-

пи кучайтириш керак. Студентларнинг лекцияга бехато келиши етарли эмас, лекцияларнинг маъзини чақиб, социал мазмунига баҳо берадиган бўлишлари ҳам керак. Менингча, бюронгиз масаланинг шу томонига аҳамият бермаяпти. Маана, ўзингизни олайлик,— деди у Зокирга:—Эшитган лекциянгизнинг сифати ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

— Албатта. Бугун деканатда Акбаров билан айтишиб ҳам қолдик. Маана, Маҳкам айтсин. Зерикарли лекциялар кўп десам...

Эшонбоев гаини тез илиб олиш ва кутилмаган даражада тез жавоб қилиш қобилиятига эга эди. Шунинг учун суҳбатда ташаббусни қўлдан бермасди. Ҳозир ҳам:

— Ана кўрдингизми,— деди Зокирни дарҳол эшитувчи ҳолига қайтариб,— ўйлаганда ҳам фақат шаклини ўйлайсиз. Ахир, зерикарли деган сўз фақат лекциянинг шаклига оид-ку. Биз кўпроқ мазмунига эътибор беришимиз керак. Маана, масалаи, кўн одам Акбаровнинг лекцияси қизиқарли дейди, лекин қизиқарли шаклига қавдай мазмун солиб берилишини ҳеч ким текшириб кўрдими-кан? Айтинг-чи, ўртоқ Маҳмудов, сиз сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлиғи сифатида шу масала билан ҳеч шуғулландингизми?

Маҳкам ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Мен?.. Мен бир студент бўла туриб ўқитувчини қандай текшираман?

— Сиз гапимга тушунмадингиз. Мен ревизия қилинг дейётганшм йўқ, гап лекциянинг оқ-қорасини таниш устида боряпти.

— Ундай бўлса... нима... Акбаровнинг лекциялари мазмун жиҳатидан ҳам... Умуман, менга ёқади.

— Шундайми? Маданият тарихига оид лекциялари ёқади? Ўтган асрларда Бухорода ўнлаб мадрасалар бўлган деса ҳам сизга ёқадими?

— Мадрасаларни номма-ном санаб, бор фактларни айтди-ку, буниинг нимаси потўгри?

— Фактларга буржуа олимларгина кўр-кўрона сиғинади. Аммо биз бу фактларнинг кимга хизмат қилишини ўйлашимиз керак! Мадрасалар кўп бўлган дейишдан мақсад — ўтмишни идеаллаштириш эмасмикин? Ҳолбуки, ўтмишда жаҳолат, хурофот, қашшоқлик, саводсизлик ҳукмрон бўлган! Сиз, сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлиғи сифатида, буни яхши билишингиз керак!

Маҳкам бир қўлини стол четига тираб, пиджак чўнтагидаги иккинчи қўлини мушт қилиб ўтирар, унинг бутун вужуди ҳаяжон билан тарап тортилган эди.

Зокир қимирламас ва гангиб қолганга ўхшарди. Эшонбоев эса боягидай дадил, фақат юзи янада қизилроқ, кўзи янада ўтлироқ эди.

— Иштизомни яхшилаш мана шу нарсаларга ҳам боғлиқ, — деди у гапни якунлаб.

Маҳкам индамади. Шунинг учун Зокир шошиб:

— Ҳа, албатта, — деб қўйди.

Коридорда қўнғироқ жаранглади. У комсомол кабинетининг қаршисига ўрнатилганди, шунинг учун қаттиқ эшитиларди. Қўнғироқ чалиниб бўлгунча ҳеч ким гапирмади. Сўнг Маҳкам ўрнидан турди.

— Агар бошқа зарур ишингиз бўлмаса... — деди у Эшонбоевга қараб.

— Майли. Боринг. Лекин... Эшикни ёпиб сўзлашганимизнинг сабабини тушунасиз-а?

Бу «гап шу ерда қолсин» дегани эди. Маҳкам беш иргаб чиқиб кетди.

Эшонбоев билан яккама-якка қолган Зокир боқини кифтига тортиб ваҳимали савол кутар эди.

— Айтинг-чи, Зокир, — деди Эшонбоев кутилмаганда юмшаб. Ўзининг оти ҳозир Зокирга жуда ёқимли эшитилди. — Курсларингда ҳамма ҳам Акбаровга шу боладай мафтунми?

— Маҳкам мафтун дейсизми? Йўғ-е, бугун лекцияга киргизмагани учун аччиғланиб юрган эди. Ўзи шунақа ўжарроқ, гапни маъқуллаймай деб Акбаровга ён босганини билмай қолди. Анали Очил Самадовни мафтун деса бўлади.

— Ким, ким?.. Ҳу ўша жиззаки болами? Бир қишлоқ ҳақида этнографик очерк ёзиб келган-а?

— Ҳа, шеър ҳам ёзади.

— Тушунарли, демак, бу ҳаммаси... тушунарли. У бола пахта экмайдиган бир қишлоқни маззу қилиб олганини биласиз-а? Ҳамма куч, эътибор пахтага қаратилган бир пайтда... Қизиг-а?

Зокир этнография тўғарагида Очил доклад қилган куни эслади: доклад ҳақиқатан, боғдор, баллакор бир қишлоқ ҳақида эди. Лекин ўшанда бунинг камчилик эканига Зокирнинг сира фаҳми етмаганди.

Эшонбоев яна ўша этни металлдай жунжиқтирувчи овоз билан гапирди:

— Нега у бола памунали колхозларни қўйиб, эскилик қолдигига сероб бир қолақ колхозга боради? Камчиликларни кавлаштириш учунми? Колхоз тузумининг тарихий ютуқлари қаерда қолди?

Зокир буни ҳам ўйламаган экан. Аксинча, ушанда Очил ўз қишлоғининг ютуқлари билан бирга, сентябрь Пленумининг кўрсатмасига амал қилиб, камчиликларини ҳам дадил ёзибди, яхши қилибди, деган фикрга қўшилганди. Йўқ, Эшонбоев тўғри айтади, танқидий қараш Зокирда ҳам кучсиз.

— Тўғри,— деди у Эшонбоевга,— гоёвий масалаларга эътиборни сусайтириб қўйибмиз.

— Айтинг-чи, — деди Эшонбоев яна мулоҳамлашиб,— Акбаровнинг курсидан конспектингиз бор-а?

Зокир «ҳа», деди, лекин хавотирланиб қўшиб қўйди:

— Бироқ, чаласи кўп.

— Тулиқ ёзган бирор ўртоғингизникини ололмайсизми?

— Олишим мумкин. Сизга керакми?

— Ҳа, лекин ўзимга деб олинг. Ўзингизники билан бирга эртага берасиз. Бюроларингдан олдин учрашамиз. Хўп.

Зокир кабинетдан алланечук чарчоқлик ҳис қилиб чиқди. Унинг назарида Эшонбоев билан ўн минут эмас, ўн кун бирга бўлгану бу орада мана шу зинапоя ҳам, дераза, девор, аудитория ҳам анча эскирган ва алланечук узоқлашган. Ҳозирги фикрлари ҳам кечаги, ҳатто эрталабки фикрларидан жуда узоқ. Навоий давридан ёзиб битирган курс иши кеча кўзига чироқдай кўринар эди. Ҳозир эсига тушиб, бадабини музлатиб ўтди: У Навоийнинг яхши ишларини батафсил ёзгану йирик феодал бўлганини фақат эслатиб кетган. Бу ўтмишни идеаллаштириши эмасми? Йўқ, танқидий томониши кучайтириши керак. «Ўтмишни қанчалик танқид қилсанг, идеаллаштириши балосидан шунча узоқ бўласан,— деган гап эсига тушди. Бу гапни янги тарих ўқитувчиси Зийнатуллаев айтган эди:— Аксинча, ўзимиздаги камчиликлардан қанча кўп гапирсанг, тарихий ютуқларимизни инкор этиш хавфига шунча яқинлашасан». Ҳозир Зокирдаги энг зўр истак шунақа хавфлардан узоқроқ бўлиш эди.

Аммо бу хавф кимнингдир боши устида осилиб турибди. Акбаров... Очил... Улар шу бипода, Зокир билан бир коллективда.

Зокир орқасига ўгирилиб қаради, атрофга алаанглади. Коридор ва зинапоялар бўм-бўш эди.

7

Лекин кўн ўтмай яна қўнгироқ жараанглади, яна ҳамма эшиклар очилди, яна атроф хушчақчақ гала-го-нурга тўлди.

Рўйхат кўтарган активистлар танаффусда группама-
группна юриб, бюрога одам айтардилар. Маҳкамга аввал
биринчи курс топширилганди, кейин курс бюрolari би-
лан группорларга хабар бериш ҳам юкланди. У бир
тўндан иккинчисига ўтиб, кўп жойда шўх суҳбат, қиз-
гин баҳс ё ўйин-кулгининг устидан чиқар, бу ундаги
сулгин кайфиятни янада бўрттириб кўрсатарди.

Киши ўзини гуноҳкор ҳис қилса, беғам қувнаётган-
ларга ҳаваси келади. У ҳам ҳозир ўйнаб-кулиб юрган
студентларга ҳавас билан қарарди, лекин ўзини нега
гуноҳкор ҳис қилаётганини тушуна олмасди. Акбаров-
нинг жазоси, Ҳақимовнинг дўқи, Зокирнинг ўзбилар-
монлиги унинг жаҳлини чиқариб, қонини қайнатган бўл-
са, Эшонбоевнинг мантқиқли туюлган гаплари, аксинча,
кўнглини совуқ туйғулар ва ҳафсалани пир қилувчи бир
ғубор билан чулғади.

Деканнинг кабинетидаёқ Акбаров билан Ҳақимов-
нинг ораси бузуқлиги сезилган, Маҳкам сабабини тушу-
на олмай ҳайрон булган эди. Эшонбоев билан учрашган-
да мавҳум бир зиддиятни янада оғир ҳис қилди, чунки
Ҳақимов билан Эшонбоевнинг бир одам эканлиги ҳам-
мага маълум эди. Маҳкам биринчи курсда экапида шу-
нақа бир зиддият факультетни алғов-далғов қилиб, ҳаво-
ни бузиб юборган эди.

У вақтда Ҳақимов кафедра мудири бўлиб ишларди.
Тошев деган профессор декалик қилар, ўзи жуда таъ-
сирли лекция ўқирди. Баъзи лекциялари студентларнинг
олқишига сазовор бўлганини Маҳкам ҳам кўрганди. Ле-
кин Ҳақимов билан Тошев жуда чап эди. Ким ҳақ, ким
ноҳақ бўлганини Маҳкам ҳалигача аниқ билмайди,
чунки олишув студентларнинг кўзидан йироқда борарди.
Фақат баъзи очиқ мажлисларда Ҳақимов Тошевни «фа-
лон йили фалондай хато қилган», «фалон вақтда мафку-
раси бузуқ кишилар билан дўстлашган», деб айблаб
қоларди. Охири Тошевга бўлишиб юрган ўқитувчилардан
бири қамалди. Тошевнинг ўзи партиядан ўчирилди ва
музейга ишга кетди.

Уч йил олдин юз берган бу воқеалар энди одамлар-
нинг эсидан чиқай деганда яна Акбаров шубҳа остида
қоляпти. Маҳкам уни софдил одам деб биларди, лекин
ҳозир Эшонбоевнинг шубҳасида ҳам асос бордек туюлар-
ди. Унинг Маҳкамга ёққан лекциялари ҳақида Эшонбо-
ев: «Қизиқарли шаклга қанақа мазмун солиб беради?»
деди-ю, масаланинг помаълум бир томонини очиб юбор-
гандай бўлди. Ўзи мафкураси бузуқ одамлар доим зарар-

ли мазмунни қизиқарли шаклга солиб тарғиб қилган эмасми? Бу шакл дегани бир идишга ўхшар экан-да, ичига асал солса ҳам, заҳар солса ҳам гўзаллигича қолавераркан. «Лекин Акбаров... Наҳотки? Ё мен уни билмайманми,— дерди Маҳкам совуқ ва рутубатли туман ичида юргандай бўлиб.— Эшонбоевни биламанми?»

Маҳкам масаланинг илдизини тушунмай Акбаровнинг фикрларини ёқлаб хато қилдимикин? «Эҳтиёт бўлиш керак» деган фикр келди. Лекин шу заҳоти ич-ичидан аччиқ эътироз эшитилди: «Ўз коллективингда кимдандир эҳтиёт бўлиб, «хато қилсам шу бошимни ейди» деб қўрқиб яшайсанми?» Йўқ, у бутун вужуди билан бундай яшашга қарши эди. Унда ёшликка хос ишонувчанлик зўр эди. Ҳозир қалбида пайдо бўлаётган шубҳа ва чигаллик унинг ишонувчанлиги билан сиғишмасди, ўтга сув қуйилгандай совуқ туйғулар қўзғарди.

Шу туйғулар билан уч-тўрт гурпуага кириб чиққунча лекцияга қўнгироқ чалинди ва ўзининг аудиторияларига қайтди.

Тўрт деразали катта, ёруғ хошада йигирма чоғли студент янги тарих ўқитувчисининг бугун кеч келишини билиб, столлар атрофида тўп-тўп бўлиб гаплашмоқда. Маҳкамларнинг гурпуасида қизлар оз. Улардан бири, староста Лола Ҳошимова яқинда ўз ҳамкурси Сотиболдиев билан турмуш қурган ва ҳали келинчаклик кийимида юрибди. Фарида деган хушбичим қиз кўпинча Зокир билан бирга бўлади, лекин бунинг ҳолис дўстлик эканини ҳамма билади, чунки Фариданинг яхши кўрган йигити Ленинградда аспирантурада ўқийди. Қиз унинг биттириб қайтишини кўзи тўрт бўлиб кутади. Ҳозир ҳам Сотиболдиев Лола билан, Зокир Фарида билан бир тўп бўлиб, дераза олдида суҳбатлашарди.

Маҳкам ўзининг бериқоқдаги ўрнига ўтди.

Бу ерда икки стол одами бир-бирига юзланиб олган. Стулга айри минган қизиқчи йигит Шоазим ҳаммаи кулдириб ўтирибди. У Маҳкамга ҳам тегшиди.

— Маҳкамжон, ухлаб ўтирадиганларни ҳам бир бюрого чақиринглар энди.

Ҳеч кулгили жойи йўқ гапни ҳам Шоазимдан эшитса куладиган ўртоқлари қиқирлаб қўйди. Буларнинг бири Очил эди. Маҳкам Очилга «ие!» дегандай олайиб қаради-ю, совуқ оҳангда:

— Ҳа, хўп,— деди Шоазимга.

Шоазим кулганларни уришган бўлди:

— Нега куласанлар? Жиддий бир таклиф қилгани

қўйишмайди-я. Ўзингиз ўйлап, Маҳкамжоп, лекцияда ухлади нима-ю, прогул қилиб уйда ухлади нима. Қайтага уйда ухлагани яхши, бошқаларнинг тинчлигини бузмайди. Яъни аудиторияда бомбалар портламайди.

Сўнги гап қаттиқ қулга кўтарди, уларнинг тўнига яна бир неча киши келиб қўшилди. «Бомба» воқеаси ҳаммага маълум бўлса ҳам, кимдир жўрттага Шоазимнинг тилини қичитиб сўради:

— Аудиторияда бомба нима қилади? Гапга ҳам тўн кийгизасиз-да, Шоазим.

— Э, сиз ҳали у портлашни эшитганингиз йўқмиди? Бўлмаса, сиз ҳам маст уйқуда экансиз-да. Насрулла акамини уйғотган портлаш сизни уйғотолмаган бўлса, кесиб кетса ҳам билмас экансиз!.. Чўнтагингизни демоқчиман, бошқача тушунманг.

Студентлар кула-кула Шоазимни қистай бошладилар:

— Бегимов ўшада қандай сакраб турган эди?

— Йўқ, Насрулла акамининг «бомба!» деб қичқирганини бир кўрсатинг...

— Яхшиси, ҳаммасини бошидан айтиб бера қолинг.

— Қани, Шоазим, ҳа...

Шоазим эшик томонга қараб қўйиб, бир йўталиб олди.

— Айтиб нимасини айтаман. Ўша ўзларинг билган Оқил Бегимович...

Оқил Бегимович деганлари қирқ беш ёшларга борган, чакка суяклари бўртиб турувчи озгин бир лектор эди. У ҳозирги Шарқ тарихидан жуда зерикарли лекция ўқирди. Доим ўтириб ганирарди. Олдида очиқ конспектлари. Овози бир қиймда. Гапи сийқа ибораларга, қуруқ баёнга, ўрта мактабдан бери маълум фактларга тўла. Аудитория шовур-шувур. Биров ўтирган стулини гўриллатиб суради, безовталаниб қимирлайди. Бировлар шивир-шивир гапиришади, столлар оша хатбозлик қилишади, оғзини тўсиб қулишади. Лектор намоз ўқиётган одамдай ҳеч нарсага парво қилмай гапиргани-гапирган.

Насрулла деган бола-чақали студент бунақа лекцияларга ухлагани келади. Орқароқдан жой олади-да, лектор ўтиргандан кейин бир повчароқ студентнинг панасига сурилади. Унинг сирти ёрилиб, эски сунага ўхшаб қолган кулранг клеёнка папкаси бор, доим китоб-дафтарга тўлиб, баъзан егулик парсалар ҳам солиниб, қорни қапшайиб юради. Оқил Бегимович лекцияга киришиб, ҳеч парсанг пайқамайдиган бўлгандан кейин Насрулла секип шу папкани олдига тортади-да, энгагини тирайди, кейин аста юзини қўйиб, уйқуга кетади.

Бир кун болалар маслахатлашиб лекцияга эртароқ келишди-да, орқа қаторларни банд қилишди. Насрулла олдинга ўтиришга мажбур бўлди. Конспект қиладиган бўлиб авторучкасини олди, дафтарини очди. Лекин ўша кун лектор уни одатдагидан ҳам яхшироқ «аллаларди». Кўп ўтмай мудраб, боши дам-бадам шилқиллаб тушиб, мушкий бошлади. Охири, бўлмагандан кейин қаппайган папкасини столнинг нариги четига суриб пана қилди ва очиқ дафтарининг муздаккина майин қоғозига юзини қўйди. Одатда олий мактаблардаги узун столлар жуда энсиз бўлади. Насрулланинг уйқуси чуқурлашган сари гўштдор гавдаси стол устига ёйилиб, папкани четга суриб борарди. Ниҳоят, папка поинллаб қулаб тушди. Ўша кун унга ёнгоқ ҳам солинган экан, бўғизлашаётган гоздай бир «гақ» этди-ю, сочилиб кетди. Оқил Бегимович чўчиб ўрнидан турган эди, юмалаб борган ёнгоқлардан бирини қарсиллатиб босиб олди ва ўзини орқага ташлади. Аммо орқада стул бор эди, полга гумбураб ағанади. Лекция ўзи биричи жаҳон урушида ишлатилган портловчи моддалар ҳақида борарди. Насрулланинг мудроқ хаёлида папканинг попиллагани, ёнгоқнинг қарсиллагани ва стулнинг гумбураб йиқилгани бомбага айланиб кетди шекилли, кўзини очар-очмас сакраб туриб: «Бомба!» деб бақирди.

Шоазим одатда бунақа воқеаларга бир оз қўшар, Насрулланинг «Войдо!» деганини ва столнинг тагига кириб кетганини қилиб кўрсатарди.

— Э, бекор айтибсиз,— деди бунга Насрулла эътироз қилиб,— столнинг тагига ёнгоқ тераман деб кивувдим.

— Папкада ёнгоқ олиб юриб нима қилардингиз-а,— деди Очил унга ачипиб.

— Ўша кун эрталаб келаётсам, бир дўконда қоғатан ёнгоқ бор экан, фалокат босиб ола қолувдим. Болаларга яхши деб.

— Болалар баҳона,— деди Шоазим,— уйга борганда кешпойим билан ёнгоқ ўйнагани олгансиз.

— Кундузи уйқунини пишириб олиб-а!— деди болалардан бири.

Яна кулги кўтарилди. Уйқу билан ёнгоқни пайров келтириб, Насруллани чандишавергандан кейин Маҳкам унинг тарафини олди. Икки бола билан рўзғор тебратиб ўқиш осон эмаслигини, боласи касал бўлганда Насрулла кечаси ухламай чиқишини, ҳар кимнинг шаронтига қараб тош қўйиш кераклигини айтди.

— Сиз бу кишининг уй шароитини айтасиз, лекин лекциянинг аҳволига нима дейсиз?— сўради Шоазим. — Насрулла ака нега Оқил Бегимовичнинг лекциясида ухлайди? Чунки қизиги йўқ. Шунинг ўрнига кутубхонада ўтириб Шарқ тарихини асл маъбалардан ўргангани яхши. Лекин лекцияни ташлаб кетса прогул қилдинг деб ёқасидан бўғиб бюрога олиб борасанлар, декан ўқишдан ҳайдайман деб қўрқитади. Нима қилсин? Келади, ухлайди. Бир бу киши эмас, бошқалар ҳам вақтини бекор кеткизиб ўтиради. Мана, ўртоқ Сотиболдиев цуқул Лола билан хатбозлик қилади. Очил ҳадеб хаёл суради.

— Ўзингиз-чи?

— Ҳа, мен майнавозлик қиламан. Мажбурман! Чўғи йўқ лекцияда бириг дам-бадам соатга қарайсан, бириг қулоқни динг қилиб қўнғироқ пойлайсан. Мен нима қилай?.. Сиз ҳам, — деди Шоазим Маҳкамга, — шундай пайтда қўнғироқ жиригласа елкангиздаги бир қон юкдан қутулгандай бўларсиз?

— Ҳамма ҳам сизга ўхшаб лекцияларни бир қон юк деб ўйлаши керакми?— сўради Маҳкам жиддий.

У Шоазимнинг гаплари интизомсизликни оқлашга қаратилган деб билар, шунинг учун қизиқ жойлари келганда ҳам кулмас эди. Буни сезиб Шоазим ҳам жиддийлашди. Бошқалар жим бўлиб қолди.

— Йўқ, ҳамма рўйхат кўтариб бюрога одам айтиб юриши керак, — деди Шоазим.

— Хўп, сизнингча нима қилиш керак бўлмаса?

— Менингчами?— деб Шоазим овозини пасайтирди. — Менга қолса одамларни бюрога судрандан олдин лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин дер эдим. Ана унда ҳамма парсаинг сараги саракка, нучаги нучакка чиқади. Ўртоқ Ҳакимов Оқил Бегимович билан ҳар қанча қалип бўлса ҳам, студентлар кутубхонага кетиб қолавергандан кейин бошқа лектор таклиф қилишга мажбур бўлади. Биз ҳам эснаб ўтириб қўнғироқ пойлашдан қутуламиз, вақтдан яхшироқ фойдаланамиз. Ўшапда ҳам ўқишдан қийинанглайдиган махлуқ топилса, мен ўзим бюрога судраб бораман, бормасам одам деманглар!

Маҳкам Зокирни кўзлари билан қидирди, «эшитиб қўй, бояги гапларингги бунақа астари бор» демоқчи бўлди, лекин унинг Фарида билан сўзлашаётганини кўриб ишдамади. Очил Зокирга айтган эътирозларини бу ерда ҳам айтар деб умид қилган эди, у ҳам тилини чуқиллатиб:

— Аломат бўлар эди-ку, лекин утопия-да, — деди.

— Ҳа, бунга кўнишмайди, бўлмаса шу прогул деган гапдан қулоқ тинчир эди,— деди яна кимдир.

Ҳеч ким жиддий қарши чиқмаётганини кўриб, Маҳкам Эшонбоевнинг «сиёсий-тарбиявий ишлар бўш» деганини эслади. Агар ҳозир Шоазимнинг гапи кенгроқ тарқалса, жамоатчиликда прогулга қарши фикр тугдириб бўладими? Бу гапнинг олдини олмаса Маҳкам гуноҳкор бўлади. Ўзи-ку қандайдир айб сезиб, лекин бунинг нималигини аниқлай олмай таъби тирриқ бўлиб юрибди. Энди Шоазимнинг фикрига қанчалик қаттиқ зарба берса, Эшонбоевнинг «сизда тапқидий кураш кучсиз экан» дегани шунчалик асоссиз бўлиб чиқиши мумкин.

— Бу гапни қаердан топдингиз? — деди у Шоазимга тикилиб.

— Топдим-да. У куни докладга тайёрланаман деб эски газеталарни титиб ўтирувдим, бир материал чиқиб қолди. Революциядан олдинги кунларда шунақа экан. Келиб Сулаймон Зийнатуллаевичдан сўрасам: «Ҳа, тўғри, лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлган», деди. Нега ҳозир шундай қилиб бўлмайди. Бизнинг студентлар илгариги студентлардан оиглироқ эмасми? Уларга шунчалик ишонилган экан, бизга ишонч янада кўпроқ бўлиши керак!

— Шошманг, унақа... Сиз... Чалғитманг! — деб Маҳкам дудуқланиб хитоб қилди.

— Йўқ, аввал сиз шошманг, мен гапимни гапириб олай! — деди Шоазим овозини кўтариб. — Мана шу Шарқ тарихини Бегимовдан олдин профессор Тошев ўқир эди-а, эсингиздами? Лекциясига бошқа курслардан ҳам одам келиб, аудиторияга сиғмай кетар эди, билармидингиз? Мен биринчи курсдалигимда тўртинчи курсдаги лекциясига бориб, жой тополмаганман, бир соат дераза тоқчасида ўтириб эшитганман. Ҳакимов уни мафкураси бузуқ деб қувди, хўп, лекин ўрнига мафкураси тузук одамнинг ҳам яхши дарс берадиганини топиб қўйсин-да. Наҳотки яхши лекция ўқини фақат мафкураси бузуқ лекторларнинг қўлидан келса? Ахир, мана, Аким Борисович, Акбаров, Зийнатуллаев — шулар ҳам жуда қизиқарли ўқишади-ку! Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлса мана шунақа ўқитувчилар хилланади, билдингизми?

Маҳкамнинг Шоазимга айтадиган гаплари қуюлиб келаётган эди, Тошев ва Акбаров тилга олингач, фикри бирдан чалкашиб кетди. Шоазимнинг Янги тарих ўқитувчиси Зийнатуллаевга ихлоси балаандлигини эслади. «Шоазимнинг бу фикрлари Зийнатуллаев таъсирида пайдо бўлганми?» деган ўйга борди. Лекин бу саволга жавоб

топгунча бўлмай Шоазимнинг оғир масалага енгил қараётганини айтгиси келди. Сўнг, негадир, буни ҳам айтмади-ю:

— Сиз бу... бу гап соғлом гап эмас!— деб юборди. — Менинг сизга ўртоқлик сўзим, Шоазим, бунақа нарсаи бошқа ерда гапирманг, пушаймон бўласиз!

— Ҳа, нега энди? Нимаси соғлом эмас, ака?

— Сиз прогулга йўл қўйилсин деяпсиз. Истаган одам лекцияга келсину истамаган футболга кетсин, кино кўрсин, бошқа мишг хил ишларни битираверсин, аудиторияда ҳеч ким қолмас аёб лекторнинг бўйнига тушади, деяпсиз. Шошманг, шошманг. Мана, Очил айтсин: боя Акбаровнинг лекциясига нега келмади, ёқтирмаганиданми? Йўқ, жуда ёқтиради.

— Ҳозир ҳам лекциядан қочиб футболга кетадиганлар бор,— деди болалардан бири.

— Бор. Шоазим бўлса шу интизомсизликни қопуллаштириш керак, дейди. Ундай қилса, ҳамма футболга кетади. Чунки лекциядан футбол қизиқроқ.

— Футболга кетса дам олади,— деди Шоазим,— кейин дам олиши керак бўлган вақтини конспект тузишга сарфлайди. Икки ўн беш — бир ўттиз. Қайтага мустақил ишлаб ўрганади.

— Унда сиртқи ўқишдан фарқи қолмайди-да,— деб Очил афсусланди. — Ҳар ҳолда, интизом керак.

— Лекин интизом арқон эмас, у билаң ҳаммаси аудиторияга арқонлаб қўйиб бўлмайди. Гап онгда. Онгли киши қолдирган лекциясининг ўрнини тўлдиришга вақт топади.

— Вақт топадими, ё сессия келганда бир гапи бўлар, жуда бўлмаса инпаргалка ишлатаман, деб бепарво юраверадими, ким билсин?— деди Маҳкам.

— Унақа дейдиганлар ўзи четга чиқиб қолади. Чин юракдан ўқимоқчи бўлганлар ўқиб кетади.

— Оғизда айтиш осон, албатта. Амалда сиз айтгандай қилинса бебошликка катта йўл очилади, ҳаммаёқ бетартиб бўлиб кетади. Шунинг учун мен фикрингизни зарарли дедим.

— Бу ваҳимали гапларни ўртоқ Эшонбоевдан ўргандингизми дейман?— сўради Шоазим яна ҳазилга ўтиб.

— Ўргансам-чи? Эшонбоев — парторгимиз.

— Шундайми?

— Сиз одамларни кулдираман деб ҳаммага тил теккизаверманг. Қулгингиз чиқиб қолади.

— Ундай бўлса тавба қилдим, ака,— деб Шоазим қўл қовуштирди.

Унинг ҳар бир гапи қулги чиқарар ва Маҳкамни издан тойдириб, ўринсиз эканлиги ўзига ҳам билиниб турган сўзлар ишлатишига сабаб бўларди. Эшонбоевнинг олдидан олиб чиққан туйғуси — қанча танқид қилсанг, шуича яхши деб турувчи туйғу — бу сўзларини оқларди, лекин ўртоқларининг муомаласи қоралаётганга ўхшарди. Маҳкам баҳси давом эттиришни, Шоазимнинг фикри нотўғрилигини ҳаммага тулиқ исбот қилиб беришни истарди. Аммо болалар бу мавзуда бошқа гапиришмас, «бюрога ёки декапатга судраб юрмасин», деб ҳайиқаётганга ўхшарди.

8

Маҳкам Шоазимнинг пичингларига бошқача жавоб қайтармаганидан ачишиб, ўртоқларига совуқ расмиятчи бўлиб кўринганидан кўнгли огриниб ўтирганда Сулаймон Зийнатуллаев кириб келди.

У сочи оқара бошлаган, лекин қадди-қомати йигитларникидек хинча, бўйи ўртадан тикроқ киши эди. Лекцияга доим тоза, қимматбаҳо кийимлар кийиб келар ва кўнинча тикка туриб, қўлини ифодали ҳаракатлантириб, бадий асарлардан қизиқ-қизиқ мисоллар келтириб, консектига қарамай гапирарди. Шунинг учун студентлар уни Бегимовга қарши қўйишарди. Зийнатуллаевнинг ўзи ҳам Бегимов билан Ҳакимовни ёқтирмас, лекин буни очиқ айтмасди. Баъзан уларни тилга олганда сўз билан айтилмаган, лекин гап мазмунидан пайқаса бўладиган захарли истеҳзолар қиларди. «Наҳотки яхши лекция ўқиш фақат мафкураси бузуқ одамларнинг қўлидан келса!» деган пичингини ҳам Маҳкам биринчи марта Зийнатуллаевдан эшитган эди. Ҳозир буни Шоазим Тошев масаласига қўшиб, «Ҳакимов яхши лекторларни ёмонга чиқариб қувяпти» деган маънода айтди. Зийнатуллаев ҳам ўша пичинги билан шундоқ демоқчи бўлганини Маҳкам энди тушунди.

Одамларни бир-бирига бундай қарши қўйиш ва бир оғиз гап билан бировни ёмонга чиқариш, яна буни бемаълал қулиб айтиш Маҳкамга алланечук жуда ёмон туюларди.

Агар у ҳозир хилма-хил туйғуларини аниқ бир фикр ҳолига келтира олса эди, ёмон кўринаётган нарсанинг нималигини ҳам тушунарди: у ўз коллективдаги ҳар бир одамни «ўз кишимиз» деб биларди. Шу коллектив-

даги бирор кишининг камчилиги ҳақида бегонага ўхшаб, «четдан» бепарво қараб, кулиб гапира олмасди, жон куйдириб, ич-ичидан ачиниб, ўз-ўз бўлиб гапиришни истарди. Боя Эшонбоев Акбаровни ёт одам демоқчи бўлиб гумонсизраганда ҳам Маҳкам ундаги ишонмовчиликдан, тонмехрликдан руҳан эзилган эди. Шоазимнинг (ундан олдин Зийнатуллаевнинг) Ҳакимовлар ҳақидаги пичингида ҳам шунга ўхшаш бир тонмехрлик, бегоналик бор эди ва Маҳкамнинг энг азиз туйғуларига соя солиб, таъбини тирриқ қиларди.

У Зийнатуллаевнинг лекциясида конспект олар экан, баҳсда кўпчилик Шоазимни ёқтирганини яна бир марта кўнгли оғриб эслади. «У ҳақ бўлгани учун эмас, гапга чечан бўлгани учун, ноҳақ гапни ҳам кулгили қилиб айтгани учун мендан баланд келди,— деб ўйлади у. — Мана, унинг яхши кўрган ўқитувчисини ҳам ёқтирадиганлар кўп. Лекин синчиклаб қаралса...»

Маҳкам Шоазим туфайли Зийнатуллаевга ҳам сиповчап кўз билан қарай бошлади. Унинг назарида, Зийнатуллаевнинг чиройли поляк трикосидан тикилган ва ҳали дазмоли бузилмаган костюми ҳам, ярақлаб турган кўнгири туфлиси ҳам, ҳар кун соқол олдираверишдан териса позиклашиб қолган юзи ва жисмоний меҳнат кўрмаган ингичка бармоқлари ҳам унинг ўзига кўп бино қўйганидан далолат берарди. «Ўзиқ нарсаларни айтиб аудиторияни кулдириши ҳам фақат студентларни қойил қилиш учун,— дерди Маҳкам ўзича. — Наполеон Москвага оқ отда кириб келганини, боярлар делегациясини кутиб аҳмоқ бўлганини батафсил айтади-ю, унинг вақтинча галаба қозонишига сабаб бўлган нарсаларни қуруққина сапаб ўтади. «Зерикарли нарсаларни ҳам гапиришга тўғри келади, лекин нима қилай, талаб шу» дегандай маъноли кулимсиз раб наридан-бери айтиб кетади. Шунинг учун бу лекциялардан эсда қоладигани — тарихнинг чуқур ички жараёплари эмас, юзада турган жузъий воқеалари. Шоазим ихлос қўйган ўқитувчи ҳам унинг ўзи каби хийла енгилтак».

Лекин бу ҳукм Маҳкамни қониқтирмасди. Чунки у билмадики, ўқитувчининг дид билан яхши кийиниб келиши айб эмас, аксинча, буни педагогика фани ҳам тавсия қилади. Зийнатуллаевнинг лекциясида жузъий фактлар эсда қолишига келганда... Ўзи чуқур илмий хулосалардан кўра юзада турган ёрқин деталлар хотирага осонроқ ўрнашади-ку. «Йўқ, мен ҳам Шоазимга аччиқ қилиб йўқ жойдан шуқсон қидираётганга ўхшайман», деди Маҳ-

кам ичида ва бу тўғрида бошқа ўйламасликка қарор бориб, бутун эътиборини конспект олишга қаратди.

Сулаймон Зийнатуллаевич кечроқ келгани учун мавзунини анча қисқартириб ўқимоқда эди. Аммо керагидан ортиқ қисқартириб гапини тез тамом қилиб қўйди. Янги мавзунини келаси соатда бошламоқчи бўлгани учун соати-га қаради.

— Вой-бўй, яна ўн минут бор-а!— деди енгил кулги билан.

Бу кулгида «биламаң, қўнғироқ кутавериб безор бўлгансизлар» деган маъно бор эди. Танаффусни сабрсизлик билан кутадиган студентларга бу жуда ёқиб тушди. Улар Сулаймон Зийнатуллаевични ўзларига ён босувчи киши деб билиб, қувонч билан кулишди. Сўнг Шоазим:

— Сулаймон ака,— деди унга ўзини жуда яқин олиб, — Бўлмаса бирор нарса айтиб берасиз... Латифами, ишқилиб, ўзингиз биласиз.

Сулаймон Зийнатуллаевич «латифа билмайман», деб унамади, лекин студентлар қўймади.

— Хўп, бўлмаса,— деб стулини студентлар столига яқин суриб ўтирди.— Бир одам бор экан. Ҳар куни кеч-қурун хотинига: «Мажлисим бор, кеч келамаң», деб кетар экану бошқа бир жувон билан томошага тушар экан. Хотини уйда болалари билан қолиб ҳеч нарсани билмас экан. Бир куни кечқурун ўша одам ишдан келиб: «Тез бўл,— дебди, — мана шу пиджакни дазмолла, бугун жуда катта мажлис бўлади». Хотини пиджакни дазмоллаётганда чўнтагидан бир қоғоз ерга тушиб кетибди. Очиб қараса — иккита театр билети. «Хап, сеними!»— дебди-ю, билетни жойига солиб қўйибди. Ҳеч нарса билмагандай эрини жўпатибди. Кейин орқасидан театр-га борибди. Лекин бахтга қарши, киришга билет тополмабди. Администраторни чақириб, йиғлаб, воқеани айтибди. «Бўлмаса сиз шу ерда туринг,— дебди администратор.— Мен ҳозир чақириб бераман». Кириб усилитель орқали бутун театрга гапирибди: «Ўртоқлар, ораларингда бир одам ўтирибди. Бу одам мажлисга бораман, деб хотинини алдаб, ўйнаши билан театр-га келган. Мен уни танишман, лекин обрўси тўкилмасин дейман. Шунинг учун чироқни ўчириб тураман, қоронғида фойдаланиб уйига кетсин». Шундай деб, администратор залнинг чироқини ўчирибди. Бирпас ўтгандан сўнг яна ёқиб қараса залда битта ҳам эркак қолмаган эмиш.

Бир қанча жойдан кулги кўтарилди. Маҳкам кулгининг сабабини тушунолмаб атрофга алаңларди.

— Об-бо, ҳамма ўйнаши билан ўтирган экан-да,— деб кимдир яна кулди.

Маҳкам энди тушунди ва кулмоқчи бўлди, лекин икки оғиз енгил гап билан шунча одамни бузуққа чиқариш, яна буни кулимсираб айтиш Маҳкамга боягидай бағри-тошлик, ичиқоралик бўлиб кўринди ва гашини келтирди. Шоазимнинг бўлмагур пичингларига дуруст жавоб қай-тара олмагани яна эсига тушди, ҳаммасига биратўла бошлаб жавоб бермоқчи бўлди. Ён-верига қараб, латифани хушламаган бир ўзи эмаслигини кўрди-да, дадилланиб ничинг қилди:

— Домла, ўша чиқиб кетганларнинг биронтаси ҳозир биз билан ўтирган бўлмасин!

Маҳкам «сиз ўзингиз бўлмап!» демоқчи эди. Сулаймон Зийнатуллаевичнинг кўзи бир «ялт» этди, ничингни тушунгани шундан билинди. Лекин ўзига олмай, кулимсираб жавоб берди:

— Бу эҳтимолдан узоқ.

— Ҳар ҳолда, — деди Маҳкам қип-қизариб, — бир зал одамнинг барини бузуқ дейиш нотўғри.

Шоазим орқадан унга қўлини нахса қилиб қичқирди:

— Ким шунақа деяпти? Сиз кулги нималигини биласизми ўзи? Билмасангиз бориб луғатнинг «к» деган жойини ўқиб келинг, кейин латифа эшитинг!

— Биламан, лекин сиз кулгидан кулгини фарқ қилмайсиз!

Қўнғироқ чалинди. Шоазим билан бир қанча студентлар Сулаймон Зийнатуллаевични тўхтатиб, нима тўғридадир қуюқ гапириша бошладилар. Маҳкам кўнчилиқ билан ташқарига чиқар экан, баъзилар унга қарамасликка ҳаракат қилаётганини сизди. Фақат Очил унинг олдига келиб:

— Сизга нима бўлди, жўра? — деди. — Ахир, Зийнатуллаев бизни ўзига яқин олиб қизиқчилик қиляпти-ку. Ҳар қапдай ўқитувчи ҳам студентлар билан бунақа очиқ гаплаша олмайди. Осойми? Зийнатуллаев қўрқоқ эмас. Кейин бизга ишонади, гап қилмаслигимизни билади. Бунақа қилдан қийиқ қидирадиган одатингиз йўқ эди шекилли. Ё чини билан ўртоқ Эшонбоевдан намуна оляисизми?

Маҳкам индамай чиқиб кетди. Боя бориб улгурмаган гуруҳларига хабар бераркан, Эшонбоевнинг тарафини олиб «ўргансам-чи?» дегани эсига тушди. Бу энди Эшонбоевнинг соясига кўрпача тушанидай туюлиб кетди, унинг гаши келиб, қўлларини беихтиёр турди.

Чап қўлидаги рўйхатнинг бир чети «тирс» этиб йиртилди.

Бу машъум рўйхатда Гавҳарнинг поми ҳам бор эди. «Прогулингиз учун бюрода жавоб берасиз» деган хабар билан бориш бундан икки соат олдин жуда мушкул туюлган, рўйхатда Гавҳарлар группаси биринчи бўлса ҳам Маҳкам охириги ўринга сурган эди. Энди, катта мавзулардаги баҳс-мунозаралардан кейин, бу мушкуллик зигирдаккина кўрипти. Маҳкам Гавҳар билан учрашинини тасаввур этганда совқотиб гулхонни кўз олдига келтирган кишиндай юраги бир орзиқди.

Ҳозир у жуиқин туйғулар ҳароратига ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ аҳтиж сезар эди.

Унинг ўйлари Гавҳарга қараб учди, унга тўйиб-тўйиб қарагиси, кўнглини очиб гапиргиси келди. Аммо ҳозир танаффусда, шунча одамнинг орасида бунга имкон борми? Имкон бўлганда ҳам Маҳкамнинг ҳадди сизмаслиги мумкин, чунки ҳали «расмана учрашувга» ўтганлари йўқ. Фақат мажлис ва кечалардан кейин у Гавҳарни бир-икки марта уйларига кузатиб қўйган, холос. Нега шу кузатиш пайтларида мухтазам учрашиб туриш тўғрисида бир битимга келмади?

Маҳкам ҳозир биринчи марта бунга ич-ичидан ачирди.

У Гавҳарнинг очиқ эшик олдида турганини узоқдан кўрди-ю, боя шу эшик ойчасидан изтироб билан қараганини эслаб, баданига ўтли ҳаяжон югурди. «Мени у аҳволда кўриб нима хаёлга бордийкин? Ёмон бир нарса ўйлаган бўлмасин?» Кейин яна рўйхатга хаёли кетди: «Нега прогул қилдийкин?» Ахир у комсорг, ҳеч бунақа қилмаган эди-ку! Билиш керак. Ҳозир гаплашиб бўлармикин? Борди-ю, бўлмаса... Эртага бюро. Йўқ, гаплашиш шарт!»

У ҳар аҳтимолга қарши рўйхатнинг Гавҳарларга таллуқли жойини йиртиб олиб қўймоқчи бўлди. Аммо юриб бораётиб ёмон йиртди. Шу аҳволда бериш ўнгайсиз эди. Бошқа қогозга кўчириш учун зинапоя майдончасига бурилди. Кўчираётганда Гавҳарни қолдириб кетди. «Комсорг-ку, бусиз ҳам боради», деб ўйлади.

Бу орада Гавҳар ичкарига кириб кетган эди. Маҳкам эшикдан қараб, уни досканинг олдида кўрди. Қизил жуп кофта ва клеш этакли қора юбка кийган, битта қилиб ўрилган узун сочи боши орқасида лента билан бўғиб қўйилган. У доскага бўр билан чиройли бир бипонинг суратини чизмоқда эди, қўл ва бўйин ҳаракатларидан сочи ҳам оғир селкиллаб турарди. Аудиторияда бошқа ҳеч ким йўқ эди. Фақат столлар устида дўппайиб ётган

китоб-дафтарлар, портфеллар бу кимсасизликнинг вақтинча эканини, ҳадемай аудитория одамга тўлишини айтиб турарди.

Маҳкам очиқ эшикни тақиллатди. Гавҳар ўгирилиб уни кўрганда кофтасининг кўкрагидаги ҳаворанг гуллар тез кўтарилиб тушди, қошлари аста тўлғанди, кўзларида шодлик ва ҳайрат кўринди, тиниқ бугдойранг юзига лоп этиб қизиллик югурди. Тўлқинли товуш билан:

— Келинг,— деди-да, бўрни дарҳол жойига қўйиб, қўлини артди.

Кўришдилар.

— Ишларингиз яхшими?— деди Маҳкам. У ҳам ҳаяжонланиб, лабида нам қолмаган эди.

— Раҳмат, ёмон эмас.

— Мен бир иш билан келувдим. Эртага бюро бўлади,— деб у воқеани қисқача айтди-да, ўзи кўчирган рўйхатни узатди. — Сизлардан мана шулар. Ўзингиз бирга борар экапсиз.

— Мен?— сўради Гавҳар, ранги ўчиб. У рўйхатга қарар, лекин ҳарфларига кўзи ўтмасди.

— Ҳа, энди...— Маҳкам дудуқланди. Йўқ, ҳозир бу мавзуда гапиришиб бўлмайди. Кейинга суриш керак: — Комсорглар ҳам чақирилган.

— Ҳа-ҳа,— деди қиз бир оз тинчланиб.

Нима қилиш керак?

Маҳкам бугун Гавҳар билан одатдагидай хайрланиб кета олмайди. У қўлларини чўнтагига солиб пастга босди, елкалари юқори кўтарилди. Умрида қиз болага айтмаган гапини ҳозир шу ерда айтишни ўйлаб, бутун гавдаси тордай тарап тортилди.

Гавҳар ҳам ундан фавқулодда бир гап кутиб жим турарди. Коридордан эшитилаётган қадам товушлари икковини ҳам қистарди: ҳозир қўнғироқ бўлади-ю, ҳамма киради, тезроқ!

— Гавҳар, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим. Хафа бўлмасангиз...

Гавҳар қўлидаги қоғозчани кўкрагига босиб, бир оз товуши ўзгариб:

— Нимани?— деди.

Маҳкам қўлларини чўнтагида олди, лекин титраётгани учун бир-бирига чирмаштирди.

— Менга ишонасизми?

Гавҳар кўзларини катта очиб унинг кўзига қаради-ю, қип-қизариб:

— Нега бундай дейсиз!— деди.

— Агар ишонсангиз, бугун бирга бўлайлик. Кечкурун. Агар ишонсангиз, Гавҳар! Томошагами, ё шундай айланбми, ўзингиз биласиз.

Маҳкам чўғдай ёниб жавоб кутарди. Гавҳарнинг кўзи тиниб кетди. У асли Маҳкамдан шундай бир таклиф кутиб юрарди. Қаттиқ ҳаяжон устида шу истагини яшира олмай:

— Майли, — деди.

У бу сўзни энтикиб, астагина айтди, лекин Маҳкамга жаранглаб эшитилди ва борлигини оловли садоларга тўлдирди. Унга шу кифоя эди: мисдай қизиб кетган юзини ушлай-ушлай эшикка томон йўналди.

Фақат ўз аудиторияларига қайтиб келиб, учрашув жойи ва соатини айтмаганини эслади. Югуриб чиқди. Аммо вақт ўтган эди, аудиторияга студентлар кириб борарди. Бўшашиб, ўз жойига қайтди. Лекин кўзи китобларига тушиб, хаёлида бир фикр чақнади. «Ўрта асрлар тарихи»ни олиб, ички варағига қалам билан «Гавҳар! Соат етти. Ўрда. М.» деб ёзди-ю, тез олиб бориб берди. Бераёғиб қўли билан муқовани ниқтаб қўйди ва кулди. Гавҳар ҳам кулди — демак, тушунди.

Нақадар фаросатли!

Маҳкамнинг юрагида ҳали ёнмаган чироқлар ёниб, ҳали чалинмаган куйлар чалинарди. «Майли!» сўзи билан бошланган бу ўтли музика факультет говур-гувурида ҳам, ётоқхона шовқинида ҳам, «7» рақамига қараб кетаётган соатнинг чиқиллашида ҳам, ҳатто пуркалган кўйлакка дазмолнинг вашиллаб тегишида ҳам эшитиларди. У байрамларда киядиган кийимларини югуриб-елиб дазмоллади, ранги кетиб, ёқаси осилиб қолган пальтосини ҳам чўткалаб, устидан ҳўл латта қўйиб дазмол урди. Лекин ёқаси қурғур тикланмади.

— Анави ерда ип билан игна бор,— деди Очил. У каравотда чалқанча ётиб, «Ўзбекистон тарихи»ни ўқирди. Маҳкамдаги ҳолатни сезиб зимдан кузатиб ётган эди.— Ёқанинг қулоқларини бир-бирига тишлатиб, тагидан бирикки илиш,— деб маслаҳат берди.

Ушндан ҳам, дазмол қила олмаган ишни игна қилди.

Маҳкам троллейбусда Ўрдага келиб тушганда қуёш Тошкентнинг энг чиройли биноларидан бири бўлган мутахассислар уйи ортига тушиб борарди. Бинонинг устини ва ён-верини нур сели чулғаб, олд томонидаги сояларин қуюқлаштириб кўрсатар, деразалари қорайиб турарди. Кўприк тагидан шитоб билан ўтаётган Анҳор тўлиқиллари гўё наstdан қайнаб чиқар ва юмалаб-юма-

лаб оқарди. Ҳали ёмғирлар бошланмагани учун анҳор суви тиниқ, лекин тошлари кўриниб турган саёз чеккаларида шишадай рангсизу чуқур жойларига зангори бўёқ кўшиб оқизилгандай кўкимтир-яшил.

Нишаб бўлиб борган ва охири осмон билан туташган Павоий кўчасига кунботинидаги иморатлар узун соя тўшаб турар, ора-орадаги нур парчаларида трамвай излари, машина сиртлари ялт-юлт қиларди.

Маҳкам бунинг ҳаммасини қалбида чалнаётган ўша ажиб музика садолари остида кўрар, соат мили «7» га экинланган сари қалб музикаси юқори пардаларга чиқиб борарди.

Мана-е! Оқ шарф ўраган, бинафшаранг пальто кийган, қозога ўроғлиқ бир китобни қизларга хос қилиб кўкрагига мулойим босган Гавҳар троллейбусдан тушди. Ботиб бораётган қуёшда юзи гул-гул яшнаб кўринди. Маҳкам уни кўрди-ю, қалбидаги музика тинди. У Гавҳар ҳақидаги музика экан, ўзи келгандан кейин ҳожати қолмади, у севги ҳақида куйлар экан, севишган кўзлар бир-бири билан учрашгач, ортиқча бўлиб қолди.

Энди уларнинг бири учун иккинчисининг товушидан бошқа товуш, гапидан бошқа гап йўқ эди. Ҳатто вақт ва масофа тушунчалари ҳам эсдан чиққанда.

Гира-шира қоронғиликда иккови Ленин кўчасидан ўтишди. Кинолар олдида одамлар кўп экан, Гавҳар «қўйинг!» деди. Маҳкам ҳам: «Бирга гаплашиб юрганимиз қайси кинодан кам», деб ўйлади-ю, Театр майдонига қараб йўл бошлади. Айлашиб юриб-юриб, соат тўққиз яримга занг чалинаётганда курантининг олдида чиқибди. Одам тирбанд бир жойдан ўтаётганда ажралиб қоладиган бўлишди-ю, Маҳкам Гавҳарнинг билагидан олди, лекин тинч кўчага чиққанда ҳам қўйиб юбормади. Қўлтиқланган ҳолда яна Анҳор бўйига қайтиб келганларини сезмай қолишди.

Қизиқ: бундай пайтда гапнинг ҳам охири бўлмайди, жимлик ҳам оғир тушмайди. Улар нима ҳақда гапиришмасин ҳаммаси янги туюлади, ҳатто кундан маълум нарсалар ҳам бирининг тилида иккинчисига янгилик беради, чунки бу нарсаларга бирининг мўпосабатини иккинчиси энди билади. «Иван Иванович» романининг яқинда бўлиб ўтган муҳокамаси ҳақида гап борар экан, Гавҳар Иван Ивановични ёқлади.

— Ольганинг хатоси уникидан катта, — деди,

Маҳкамга бу жуда ёқиб тушди: тўғри-да, эрактлар билан хотин-қизларнинг ҳаққи-ҳуқуқи тенг бўлгандан

кейин, бирининг иккинчиси олдидаги масъулияти ҳам тенг бўлиши керак.

— Бусиз садоқат йўқ, — деди у.

Бу гапларнинг ўзларига ҳам алоқадор эканини сезинди-да, бирпас жим боришди. Сўнг, худди шунга яқин фикрини Фарида деган қиз ҳам чиқиб гапиргани Гавҳарнинг эсига тушди ва Маҳкамга эслатди. Бу эслатни-да озгина хавотирлик ва у чиройли қизга Маҳкамнинг муносабатини билиш истаги бор эди. Буни пайқаган Маҳкам ич-ичидан қувониб, Фариданинг севган йигити борлигини айтди. Умуман, яхши кўрувчилар устидан гап кетиб маълум бўлдики, улар иккови ҳам сўнгги вақтгача ҳеч кимни учратмаган экан. «Сўнгги вақтгача» деб атайлаб ҳозирги дақиқаларга тил теккизинмас, «Яхши кўрмаган» дейиши ўрнига «Учратмаган» дейишлари ҳам бежиз эмас эди.

Гавҳар «Истироҳат» деган майдончанинг ялашғоч дарахтларига қараб, бу йил қорнинг кеч кетганини, март кирган бўлса ҳам ер кўкармаганини айтди. Маҳкам атрофга қўз югуртириб:

— Менинг назаримда ҳозир кўклам қулф уриб турганга ўхшайди, — деди, — худди анави светофорнинг яшил «кўзи» билан қараётгандайман.

Гавҳарда ҳам шунга ўхшаш туйғу бор эди. Одамнинг настроениеси (улар бу сўзни шу тарзда русча айтишарди) светофорга ўхшаса керак-да, қайси кўзи билан қарасанг, атроф ўша рангда кўрилади, деб кулишди.

Кўприкдан ўтаётганларида Маҳкам осмонда милтиллаб турган юлдузларга қараб:

— Шуларнинг ҳаммаси ҳам қуёш-а, — деди, — фақат узоқлиги учун юлдуз деймиз.

— Қизик, бизнинг қуёш ҳам шулардай узоқ бўлган-да юлдуз дер эканмиз-да.

— Унда қуёш-юлдуз деб айтадиган одамзоднинг ўзи бўлармиди?

— Қараинг-а, — деди Гавҳар.

«Яқинлик қандай улуг!» деган сўзларни иккови бир-бирига айтмаган бўлса ҳам, бир-биридан эшитгандай бўлди.

Шундай қилиб, гап мавзуи типмай ўзгарар, суҳбат рулсиз кемадай тўғри келган томонга бурилиб кетаверар, лекин охири бориб икковининг ўзаро муносабатига тақаларди — ўзи, кема рулсиз бўлса ҳам тагида дарё оқайтган бўлса муқаррар бир манзилга қараб боради-ку.

Электр нурига чўмиб, серҳаракат машиналар чирогидан жимирилаб ётган Навоий кўчасида Гавҳар қўлини аста бўшатиб олди ва Маҳкамга маъноли кулимсираб қаради. «Бундан нарида маҳаллаликлар кўп учрайди, қўлтиқлашиб юрганзимизни кўришмасин» деган маънони Маҳкам, албатта, тушунди. У бўшалган қўлини қаерга қўйишини билмай, Гавҳар кўкрагига босган нарсага чўзди.

— Беринг, бирпас кўтаришиб борай.

Гавҳар унга томон ярим ўгирилиб, газетага ўралган нарсани кўкрагида тутар экан:

— Ўзингизнинг омонатингиз,— деди.

— Омонатим?

Маҳкам таажжубдап қадамини секинлатиб, газетани очмоқчи бўлган эди, Гавҳар муздаккина қўлини ушнинг қўлига теккизиб тўхтатди.

— Танаффусда бериб кетувдингиз-ку?

— Э-э, китоб денг!

Иккови ҳам кундузги воқеаларни эслади. Гавҳар сўрайман, деб қўйган гапини энди сўради:

— Бугун бир лекциядан аллақанақа бўлиб чиқиб кетдингизми?

— Фақат чиққанганимни кўрувдингизми?

— Ҳа.

Шу нарса кундуз сўралганда Маҳкам қанча қизариб-бўзарган бўлар эди, чулки унда Гавҳар ҳозиргичалик сипашта эмас эди. Ўшанда Акбаровдан қаттиқ раижигани ва Гавҳарга «жабрдийда» кишидек кўришмоқчи бўлгани энди кулгили туюлди.

— Кечикиб келган эдим,— деди у чиндан ҳам кулиб.— Акбаров қувиб берди. Йў, ишюнинг, Гавҳар! Эшикни ташқаридан ёнинг деса, аввал тушунмабман. Аммо-лекин тузлади. Ҳамма прогул қилавергандан кейин, лекторлар ҳам бераҳм бўлиб кетар экан. Айтмоқчи, сиз ҳам талай прогул қилган экансиз, ростми?

Гавҳар шу вақтгача фақат Маҳкамни ва у билан гаплашиб бораётганини ҳис қилар, атрофидаги нарсалар деярли ҳеч сезилмасди. Энди негадир япроқсиз дарахтларнинг йўлкага тўшалиб ётган тўрсимон соялари кўзига яққол ташланди, бошидаги шарфи бир ёнга қийшаийиб кетгани ҳам ҳозир билинди.

— Рост,— деди рўмолини тез тўғрилаб қўйиб. Ҳозир Гавҳар ўз прогули ҳақида гапиришни истамасди, лекин

Маҳкамнинг очиққўнгиллиги уни ҳам шунга ундарди. У бор гапни айта бошлади:— Бир кун кинога кетиб қолдим. Кейин «Париж Момо Ҳавосининг ибодатхонаси» деган китобга қизиқиб туши билан ўқибман, эрталаб тургим келмади. Яна бир-икки марта эртароқ кетиб қолувдим.

Маҳкам бунинг очиққўнгилликми, ёки «қайси студент прогул қилмабди» қабилидаги гапми эканини билмоқ учун унга тикилиб қаради. Лекин Гавҳар қийналиб гапирарди. У Маҳкамнинг тикилишидан ўнғайсизланиб гапни ҳазилга бурди:

— Шунга биноан мени ҳам бугунги рўйхатга тиркасапгиз бўларди.

— Ҳали ҳам тиркалгансиз. Маппоновнинг қўлидаги рўйхатга.

Гавҳар чўчиб уйғонгандай ва ёпирилиб ўтаётган машиналар овозини энди эшитгандай бўлди. Оёқлари бирдан оғирлашди, уларни зўрға кўтариб, йўлкада айқаниб ётган устун ва терак соясидан одимлаб ўтар экан:

— Шундайми?— деди. — Боя мендан яширганмидигиз?

— Ҳа, энди... бирор сабаб бўлса билай деб айтмаган эдим.

Сабаби, албатта, бор эди — Гавҳар тарих факультетига адашиб кириб қолганди. У мактабда ҳамма фанлардан «аъло» олиб ўқир, ҳар фаннинг ўз фазилати борлигини билар, лекин келажакда ўзиги қайси бирнга бағиплашни билмасди. Олтинчи синфда «Ленин учқуни»дан бир мухбир келиб гаплашганда «архитектор бўламан» деган эди. Саккизинчи синфда ирригация инженерини бўлиш, қақроқ чўлларга сув олиб чиқиш, сув омборлари қуриш ҳақида орзу қилиб юрди. Лекин бу орзуси ҳам мустаҳкам эмас экан шекилли, ирригация институтини битираётган бир қариндошининг гаплари билан айнади. У қариндоши нуқул, тарихчи бўлинг, агар менга қўйиб берса қайтадан биринчи курсга тушиб тарих факультетига ўқир эдим, дерди. Гавҳар бошқа фанлар қатори тарихни ҳам аъло ўзлаштирар, бошқа ўқитувчилари қатори тарих ўқитувчиси ҳам уни ўз соҳасига тортарди. Бундан ташқари, унинг отаси тарихчи олим эди.

Охири тарих зўр чиқди.

Мана, ўқишнинг олти ойи ҳам ўтди, у биринчи семестрни «аъло» билан тугатди (имтиҳон биттагина эди, зачётларга эса баҳо қўйилмайди), четда қараганда, ҳаммаси яхши боряпти. Фақат тарихни чинакам севувчи

студентлар билан гаплашиб қолса, у ўзини алланечук ўнғайсиз сезади. Тарих фанларида қийин номлар, йиллар беҳисоб кўлиги Гавҳарни зериктиради, уларга эса ўрмонда дарахтнинг кўнлигидай табиий кўринади. Улар келажакка, ўқинини битирганларидан кейинги ҳаётларига қараб йирик-йирик илмий асарлар, архивлардан топилган янги ҳужжатлар, Толстовникига ўхшаган археологик экспедициялар кўринади. Гавҳарга эса нуқул олий маълумот кўринади. Унинг лекцияларини осонгина қолдириб кинога кетиши, роман ўқиши ҳам шу сабабли эди. Лекин ўзи буни тушунмасди: «Ҳали ўқувчилик одатидан қутулмаганим, кундалик дарс сўралмаганидан бе-парволаниб кетганим сабаб», деб юрарди.

Ҳозир Маҳкамга ҳам шуни айтди-да:

— Сиз ҳам шундай бўлганмидингиз?— деб сўради.

— Мен... Эсимда йўқ. Лекин конспект олишга ўрғалмай қийналганимни биламан. Ҳар кимда ҳар хил бўлса керак-да.

Гавҳар унинг тарих факультетига қандай кириб қолганини билгиси келди.

— Биз кирганда конкурс ҳозиргидек эмас эди. Мен еттинчи синфдан бошлаб тарихчи бўламан, деб юрар эдим.

— Орзу қилармидингиз?

— Ҳа, тушларимга ҳам кирар эди.

— Тарих-а?— деди Гавҳар. Унинг қонлари тааж-жубдан чиройли тўлғаниб қўйди.— У ёшдаги болалар романтикаси зўр нарсаларга ҳавас қилмайдими?

— Тарихнинг романтикаси йўқ дейсизми? Ў-ҳў! Ҳамма романтика тарихда-да. Учувчиларингиз ҳам, хирургларингиз ҳам буюк тарих машинасининг алоҳида гилдиракчаларини айлантиради, холос. Тарих бутун одамзодни қамраб олади. Э-ҳе, бошқа фанлар денгиз бўлса, тарих океан.

— Ҳо, билибсиз,— деб Гавҳар ҳақиқдай лабларини эътироз билан қимтиб кулди.— Тарих океан бўлса, тарихчи ким?

Маҳкам жиддий баҳслашмоқчи бўлиб унга қайрилиб қаради, лекин табассум қилаётганини кўрди-ю, ўзи ҳам кулимсиради. Гавҳарнинг жезибаси ҳозир бир қарашда тўлиқ кўрингандай бўлди:

Қора қонлари бир-биридан анча узоқда бошланиб, сал кўтарилгану нафис эгилган ва бодом қовоқларини айланиб ўтган. Баланд нешонасининг икки четини сочи бекитган, ўримга кирмай қолган ишгичка соч толаларига

шабада тегиб мулойим қимрилаб туради. Оқ қизгиш ёпоқларида майда кулгичлар. Бурии суйри бўлиб боргану учи бир оз эгилиб, эркакча «қушбурун» бўлиб қолган. Фақат шу унга бир оз ярашмайди. Аммо мусаффо кўзлари, хиёл намли лабларининг чиройли табассуми, қошининг юз ифодасига мос тўлганиб қўйиши Маҳкамни мафтун этарди. Тишлари ҳам ажойиб: икки курак тишининг ораси анча очик. Буни Гавҳар ўзича нуқсон, деб юради, Маҳкамга эса бегубор болалик белгисидай ёқимли туюлади. Пешонасининг кенглиги, қошларининг ораси очиклиги ва олд тишларининг бу хилдалиги унинг чеҳрасига шундай табиий бир софлик бағишлайдики, Маҳкам буни жуда чиройли қизларда ҳам кўрган эмас. Умуман, Гавҳарнинг қиёфаси унга танишмасларидан олдин ҳам маълум бўлганга ўхшарди. Маҳкам уни биринчи марта кўргандаёқ кимдидир эслаган, «демак, хаёлимда яратиб юрган экаиман-да», деб ўйлаган эди.

— Тарихчими?— деди у, Гавҳарнинг чиройига анча хаёли кетиб. — Тарихчи шу океанинг... йўқ, шу океан тарихчининг мулки. Ҳамма даврлар, ҳамма мамлакатлар, ҳамма соҳалар...

Маҳкам қўлларини ҳаракатлантириб, қизгиш сўзлар эди. Гавҳар баҳса берилиб яна атрофидаги парсаларни упута бошлади. У узоқлашган сари тигиз кўришадиган ва охири бир пурли чизиқ бўлиб бирлашиб кетган лампочкалар тизимига қарар, лекин кўзи кўрган бу парсани мушоҳадаси қабул қилмасди, кўча тўла садолардан ҳам фақат Маҳкамнинг товушини эшитарди. Бу товуш уни ҳадеб баҳса чақирар, Гавҳар лабини қимтиб, майин товуш билан дерди:

— Вой, яна шундай дейсиз-а! Ҳозир қайси тарихчи Иван Кожедубдай уч марта қаҳрамон бўлган? Академик Шусевдай бинолар қурган?

— Академик Грековнинг асарлари ҳеч қайси бинодан қолишмайди.

— Қолишмайдимми? Қолишмайдимми? Тошкентга келган турист мана шу кўчани кўрмай кетмайди-я? Навоий театрини ҳам энг олдин кўради. Кейин вақти келса тарих музейига боради. Архивларга бўлса мингтадан биттаси киради. Қолишмагани шуми?

Маҳкам мудофаага ўта бошлади:

— Тарих томоша эмас-да, жиддий фан.

— Билган экансиз! Шаҳар қуриш томоша бўлиб қолибдимми жуда? Мана шу ерга бир қарап-чи: бу томони театр, бу томони-чи, чиройли ўйлар. Илгариги Шайхап-

тахурнинг ўрнига қаранг, шу ердап ўтган одам фақат томоша қиладими-а?

— Ина қилади бўлмаса, азон айтадимиз? Фахрланади, қойил бўлади, мана бу бипони ким қурган экан, бу кўчанинг режасини ким чизган экан, дейди.

— Ҳа, дейиши мумкин. Чунки бу кўча Тошкентнинг тарихига кирган,— Маҳкам «тарих» сўзини алоҳида талаффуз этиб, шу билан яна тарихнинг уступлигини таъкидлади.

Гавҳар унга қараб туриб кулиб юборди:

— Э, боринг-э, гап чалғитганингиз-чалғитган! Тарих бошқа, тарихчилар бошқа — билиб туриб аралаштирасиз.

— Ҳа, майли, хўп-хўп. Ҳозир тарихчилар ёзувчилардай машҳур эмас ҳам дейлик. Лекин гап машҳурликда эмас-ку. Мана, сизга битта оддий тарихчини мисол келтирай...

Гавҳар унинг мисол қидириб тўхтаганидан фойдаланди-да:

— Ўзингизни келтира қолинг,— деди кулиб.

— Йўқ. Мактабда бизнинг бир ўқитувчимиз бор эди. Раҳматов деган. Урушга бориб икки кўзидап айрилиб келган. Ҳеч эсимдан чиқмайди: тарих дарсини шундай олиб борар эдики, синфда тиқ этган товуш эшитилмасди. Ўзингиз биласиз, мактабда «шпаргалка» ҳам бўлади, луқма ҳам ташлаб турилади. Лекин Раҳматовнинг дарсида энг ёмон ўқувчи ҳам бу ишлардан ор қилар эди. Кўр одамни алдаб бўлмас экан. Лекин ўзи ҳам қойил қилар эди-да! Тарихга жон киргизиб юборарди. Мана шундай тикка туриб, шифтга ё деразага кўр кўзларини қадаб гапира бошласа, дамим ичимга тушиб кетарди. Бир кун Степан Разиннинг ўлдирилишини шифтга тикилиб айтаётган эди, шифт орқали кўриб туриб гапиряптими дебман, у тикилган жойга қайрилиб қарабман. Яна бир кун Темурнинг Ҳиндистонга юришини деразага тикилиб гашираётган эди, ёнимдаги бола ҳадеб ўрнидан туриб у қараб турган жойга тикилади, денг. Биласизми, шу одам бизга қанчалик катта тарбия берди? Мен буни мана эди тушуняпман. Синфимиздан жуда яхши болалар чиқди. Шуларнинг ички дунёсидаги зўр бир чизиқ Раҳматовнинг қўли билан чизилган. Ўзи тарбия учун тарихдай зўр восита кам. Бутун одамзод босиб ўтган йўл, орттирган маънавий тажриба энг олдин шу фақат орқали оммалашса керак. Раҳматов айтар эдики: «Янги машина, янги иморат яратган яхши, лекин янги одам яратган унда ҳам яхши. Тарихчи янги одам яратадиганлардан», дер

эди. Мен ҳам мана шунақа тарбиячи бўламан деб юрибман. Шухрат ҳақида ўйлаб кўрганим йўқ.

Гавҳар жим бўлиб, гўё баҳсдан совиб қолган эди. Раҳматов Маҳкамда уйғотган туйғулар бир архитектор Гавҳарда уйғотган туйғуларга ўхшар ва бу ўхшашлик унинг хаёлини узоқларга олиб кетганди.

У ўп яшар қизча эканида Юрий Карпович деган кекса архитектор хотини билан Москвадан кўчиб келиб, Гавҳарлар турган ҳовлида яшаган эди. Уларнинг фарзандлари йўқ эди, лекин болапи яхши кўришар, Гавҳарни кўп суюшарди. Кейинчалик Юрий Карпович Гавҳарнинг расм солишга, ҳар хил шаклларни чизишга уқуви борлигини пайқаб, унга алоҳида эътибэр бера бошлади. У Гавҳарга «Мой друг», деб мурожаат қилар, «сен архитектор бўласан» дер ва ўз касби ҳақида соатлаб гапириб берарди. Гавҳар у гапирган нарсаларнинг кўнини тушунмас эди, лекин архитектор деганда нуқул Юрий Карповичдай яхши одамларни кўз олдига келтириб: «Мен ҳам архитектор бўламан», дерди. У бешинчини битираётганда Юрий Карповичлар Москвага қайтиб кетишди. Гавҳар унинг иш столида кўрган лоийҳалардан бири гўзал бинога айланиб марказий кўчага кўрк киргизди-ю, у олтинчи сифда ҳам «архитектор бўламан» деб юрди. Лекин бу ҳали эътиқодга айланмаган бир ҳавас эди. Гавҳарнинг эътиқодлари чуқур томир ота бошлаган юқори сифларда бу ҳаваснинг ўсиши учун шароит бўлмади.

Аммо ҳозир Маҳкамнинг гаплари галати савол турдирди. Рост-да, Гавҳар ҳам тарих факультетида ўқийди-ку, нега Маҳкамдаги интилишлар унда йўқ? Тўғри, Маҳкам тўртинчи курсда бўлгани учун унинг минорасидан кўп жойлар кўринади. Лекин у ўз минорасини бу ерга келмасдан олдин қура бошлаган экан-ку. Гавҳар-чи? Тайёр минора бўлса чиқаман деб келганми? Нима деб келган? Нима деб?..

— Ҳа, Гавҳар, жим бўлиб қолдингиз?— деб Маҳкам унга тикилди.

10

Бу орада улар пивоҳона қаршисидан ўтишаётган эди, ўша ёқдан каловланиб чиққан икки йигитнинг бири:

— Маҳкам, сғайли!— деб чақириб қолди. Маҳкам уни бақалоқ гавдасидан ва ҳиндиларникидек кўккитир қора юзидан дарҳол таниди: ҳамкурси Мирсаид.

Маҳкам саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлди, бироқ Мирсаид тўхтатди:

— Э, кўришмаймизми мундоқ! Кўзингизни ёғ босибди-да. Ишлар ванг денг!

Гавҳар тўхтамай ўтиб кетди. Мирсаид кузларини сувиб унинг орқасидан қаради. Маҳкам ҳамкурсига томон энганиб, паст товуш билан деди:

— Ҳа, шу, давлатингизнинг соясида юрибмиз, тақсир.

Ширакайф одамни ҳеч парса мақтовчалик эртмайди: Мирсаид бу сўзлардаги истеҳзони пайқамади-ю, дарров мулоимлашди.

— Маладес!— деб Маҳкамнинг елкасига қоқиб қўйди. Сўнг ёшидаги хурнайган йигитга юзланди. — Менинг ҳамкурсим бу, кўриб қўй! Қандинги ур, Маҳкам оғайни, эллабсанми, қандинги уравер! Кетдик, — у шеригининг елкасидан қучоқлади, — кетдик, Дездемона!

Маҳкам тез-тез қадам ташлаб Гавҳарни қувиб етди. Мирсаиднинг гаплари Гавҳарнинг гашини келтирган-ди. Қошларини чимириб:

— У ким?— деди.

— Факультетда кўрган бўлишингиз керак.

— Бирам башараси совуғ-эй.

Маҳкам кулиб:

— Қайфи бор экан-да, бўлмаса ўзи газетамизнинг расоми.

— Буни мен универмагда ҳам кўрувдим. Бир кун бизда икки соат «окно» бўлди, айлашиб чиқсак, универмагда чийдухоба бераётган экан. Навбат катта. Кўпчилиги хотинлар. Шу бола ҳам ҳозир бирга юрган шериги билан турибди, ҳамма икковини ўртага олиб уришяпти: икки қайтадан олинганми, ё бенавбат киришганми.

— Ростдан-а? — Маҳкам ҳайратланди. — Бунақа одати борлигини билмас эдим. Лекин ўқишга ҳафсаласи камроқ. Диплом деб юрганларданми, ҳалигача тушунмайман.

— Диплом деб?

— Бор-ку, шунақалар. Химфакми, истфакми — қайси си қўл келса, шунисига ўзини уради. Мақсад — диплом олиш. У ёғи бари бир: така бўлсину сут берсин.

Гавҳар қоқилиб кетди, туфласи оёғини қиса бошлаган экан, қаттиқ оғриб:

— Хаҳ!— деди.

— Чарчадингиз-а? Сизни шунча ниёда олиб юрдим-а? Келинг, троллейбусга чиқайлик. «Ватан»да янги картина бўлса кўраемиз.

Гавҳар соатига қараб «э-ҳе!» дегандай қошини кўтарди. Маҳкам ҳам энгашиб, юзини Гавҳарга яқинлаштирди-да, унинг соатига қаради, сўнг иккови бир-бирига яқингинадан тикилиб, «охирги сеанс ҳам бошланибди-ку», деган мазмунда баравар табассум қилишди. Гавҳарнинг табассумидаги ҳоргинлик Маҳкамга жуда гўзал кўринди, давомли қараши эса юрагини «жизиллатиб» ўтди.

— Яқин-орада скамейка йўқки, бирнас ўтирсак,— деди у.

— Вой, майли, чарчаганим йўқ. Мана, бизнинг кўчага ҳам келиб қолдик,— Гавҳар тўхтади.— Юринг бизни-кига.

— Мулозамат эмасми? Борсам отангиз қувиб юбормайдиларми?

— Қўйинг, отам угақа одам эмаслар.

Маҳкам «қанақа одам?» деб кўзлари билан савол берди. Гавҳар кўзларидан хавотирли бир нарса йилтиллаб ўтди. У ўзини зўрлаб деди:

— Отамни билсангиз керак, ўзимизнинг факультетда ишлаган.

— Ростдан-а?

— Профессор Тошевни билармидингиз?

— Илгариги деканими? Наҳотки?

Маҳкам қулоқларига ишонмай, Гавҳарнинг кўзларидан жавоб қидирди: бу ҳаракатчан қарашлар, уни бир оз эгилиб, сал эркакча бўлиб чиққан қиррабурун шу вақтгача Маҳкамга Тошевни эслатар экан-да. А, нега бўлмаса Гавҳар Тошева эмас, Гавҳар Абдурахмонова? Ҳа, айтгандай, Абдурахмон Тошевич эди, демак, у ҳам илгари ўз исмини болаларига фамилия қилиб берганлардан экан-да. Кейин ким бўлган, нима бўлган, нега партиядан ўчиб, индан бўшаган?

Маҳкамнинг хаёлини бир зумда тўс-тўполон қилиб юборган бу саволлар юзида саросималик бўлиб ақс этди. Сўнгги йилларда отаси кимлигини айтганда кишиларнинг юзи ўзгариб кетиши Гавҳарни руҳан эзарди. Ҳозир Маҳкамда юз берган ўзгариш унга чўчиш ва ўзини тортишдай кўринди-ю, жуда совуқ тегди. Дарҳол хайрлашиб кетгиси келди:

— Хўп бўлмаса...

— Йўқ, шошманг, Гавҳар, мен ҳеч нарса тушунолмай қолдим,— деди Маҳкам уни тўхтатиб.— Бугун шу нарсаларни ўйлаган эдим. Нега шундай бўлган? Кимнинг айби билан?

— Мендан сўраманг, мен урилган кишининг қизиман.

— Йўқ, ахир... паҳотки? Ахир мен сизга ишонаман-ку, Гавҳар!

Гавҳар ялт этиб унга қаради. Чиндан ҳам ишонишини сезиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди. Кўнгли бирдан эриб, кўзига ёш келди.

— Мен отам бўлгани учун эмас... яхши одам бўлгани учун...

У ункаси тўлиб ганини тамомлаётмади.

— А, нега ахир? Ё биров қасдан қилганми? — сўради Маҳкам. Бу шубҳа унинг ўзига ваҳимали туюлди.

— Билмайман, — деди Гавҳар эшитилар-эшитилмас. — Унда мен ёш эдим, айтмас эдилар, кейин сўрадим, тушунмайсан дедилар. Кейин... Шу тўғрида гап очилса жуда қийналадилар. Шунинг учун...

— Ҳозир қаердалар?

Гавҳар отасининг ҳамон музейда ишлаётганини, лекин узоқ касалликдан тузалганини, олимлик даражасини тиклаш умидида диссертациясини қайта кўриб чиқаётганини айтар экан, овози анча очилиб, кўзлари тиқиқлашди. Сўнгги йилларда юз бераётган катта воқеалар отасининг руҳини кўтараётганини сезган Гавҳар унинг эртаги кунига умид билан қарарди. Ҳозир Маҳкам билдирган ишонч ва ҳамдамлик бунга қўшилиб, у аввалги хушвақт ҳолига қайтди.

Лекин Маҳкам кундузги руҳий кечинмаларини яна бошидан кечирмоқда эди. Акбаров, Эшонбоев, Ҳакимов муаммоси кўнглида тугун бўлиб турар эди, энди бунга Гавҳар орқали Тошев муаммоси ҳам қўшилиб, тугун янада чигаллашди. Уни ечиб ҳамма нарсани апиқламагунча кўнглининг бир чети гўбордан аримайди. У Гавҳардан яна кўп нарсани сўраб билиши керак. Аммо ҳозир Гавҳар ўзини зўрга босиб олган бир пайтда Маҳкам яна саволлар бериб азоблагиси келмади. Унинг майишиб турганини кўриб, чарчаганини сизди-да, гап мавзуини ўзгартирди:

— Энди бугун томоша қилолмадик, ҳисоб эмас. Томошага қачон тушамиз?

...Улар янаги пайшанбада Навоий театри олдида учрашадиган бўлиб ажрашдилар.

Маҳкам хаёлига бирдан босиб келган туман билан олишиб секин троллейбус бекатига келди. Ҳеч ким йўқ эди. Ёлғиз тўхтаб турганида боши ёқимли айланаётганини сизди. Кейин дам кўк, дам қизил кўз билан қараётган светофорга кўзи тушди ва шу тўғрида Гавҳар билан

гагиришиб кулганларини эслади. Шундан кейин кўнглининг тубида яна ўша мислсиз музика аста эшитила бошлади.

У ётоқхонабинг кимсасиз ҳовлисига қандайдир бир куйни ишгичка, паст товуш билан куйлаб кирди. Икки қаватли бипода ҳамма деразалар чироқсиз, афтидан, ҳамма студентлар ухламоқда.

У кирганда фақат Очилнинг каравоти асабий гичирлаб қўйди. Маҳкам утаётиб унинг устига эгилган эди, қоронғиликка тикилиб чалқанча ётган Очил уйқусиз кўзларини четга бурди.

11

Муҳаббат ҳам оловга ўхшаб ловиллаб ёнса дуруст, одамнинг кўнглини нурга, ҳароратга, бахт шодликларига тўлдирэди. Лекин бир тутаб берса киши дуд қамалган уйга кириб қолгандай бўғилади, кўз очиб атрофга қарай олмайди, чиқиб кетаман деб эшик қидиради-ю, бироқ қаерга борса дуд ҳам бирга боради, чунки алапгасиз тутаётган олов қалбида бўлади. Бундай пайтда муҳаббат халақит беришти, дейишади. Лекин аслида муҳаббатга халақит берилсагина шундай бўлади.

Очил ҳали буни билмас эди. У жавобсиз муҳаббатга қарши бирдан-бир чора — қизни унутиш, ўзининг севги ҳисларини бўғиш, деб биларди. Бу ҳислари ҳадеб Замирага қараб оқавергандан кейин Маҳкамга ўқиб берган шеърини уларнинг йўлига тўсиқ қилиб кўтарди.

У деворий газетанинг редколлегия аъзоси эди, прогулчиликка қарши чиқарилаётган шошилинч соя учун уч-тўрт банд ҳажв ёзиб беришни тонширишди, керакли материаллар билан таъминланди. Жавобсиз севгига қарши курашда шеър ёрдам беришини сезган Очил бу тоншириқни жон деб қабул қилди.

Қайси прогулчи ҳақида қандай шеър ёзишни ўйлаб ва энди фикри шу билан банд бўлаётганидан, хотира кинолентаси кўзини тўсмаётганидан қувониб ётоқхонага жўнади.

Аммо бўм-бўш коридорда тўсатдан Замира дуч келиб қолди. Кўз кўзга тушди-ю, электр шарлар чақин чаққандай бўлди. Очил бирнас шу чақиндан бошқа ҳеч нарсани кўрмай қолди, Замира қадамини кескин тезлатганини эшитди, холос. Қиз жадаллаб ўгар экан, саломлашиш учун Очилга яна бир қаради.

Унинг қоп-қора кўзлари иффат ва ҳаё билан маъсум

боқарди. «Салом» деганда лаблари шундай гўзал титраб қўйдикки, Очилнинг юраги орзиқиб кетди. У бўғиқ товуш билан алиқ олиб ўтди-ю, анча нарига борганда хаёллари йиғинтириб, ўз-ўзидан сўради: «Мени кўриб ўзга-риб кетдимми? Ё адашдимми? Гейне айтгандай, «осмонда осойишта сузиб юрган ой нотинч сувда аксланиб тўлқинланди, холосми?» Қиз қадамини тезлатгани ва шатирлаб ўтгани қулоғига қайтадан эшитилиб кетди, унинг қарашларини «салом» деганда лаби титраб қўйганини яна бир кўз олдига келтирди, олдинги учрашувларда ўзини қандай тутганини эслаб, таққослаб кўрди. Охири бориб яна ўша хотира киноленталари хаёлидан такрор-такрор ўта бошлади.

Очил зўр бериб кўтарган ғов Замиранинг шамолидан бир хасдай учиб кетди, у яна тубсиз ўйлар гирдобида қолди. Бу ўйлар чидап ҳам гирдобга ўхшар, айланиб-айланиб, охири қизнинг рад жавобига ва Очилнинг «суймаганга суйкалма» деган шиорига бориб урилар ва нарчаланиб кетарди. Очил улардан қутулишга ҳаракат қилиб, ётар маҳалгача дарслик ўқиди, Акбаровнинг курси бўлган Ўзбекистон тарихидан конспект олди. Лекин кечаси тўшакда яна ўша ўйлар ҳужумга ўтди. Энди улар Очилнинг хаёлини қуюндай айлантириб, ғайритабiiй орзулар осмонига олиб чиқиб кета бошлади.

Очил афсонавий нарсаларни орзу қилишга эртақ эшитиб юриб ўрганганди. У етти-саккиз яшар эканида киноқларининг нариги четида жуда кўп эртақ биладиган ва жуда таъсирли қилиб айтиб берадиган Яхтан кампир турарди. Кампир кундузи банд бўлгани учун Очил эртақ эшитгани оқшом борарди. Баъзан уйдан тансиқ парса сўраб олиб, совға қилиб элтарди. Яхтан кампирнинг ажойиб қаҳрамонлари Очилнинг юрагидан жўй олар, девлар, ялмоғизлар эса уни даҳшатга соларди. Кечаси не паллада уйларига қайтар экан, култеналар ёнидан жонини ҳовучлаб ўтар, шундай пайтда биров «ажинаман!» деб қўрқитса, юраги ёрилиб кетиши ёки ақлдан озиши ҳеч гап эмасди. Лекин, бари бир, Очил Яхтан холаникига боришини қўймас эди. Кейинчалик уч оғайни ботирлар, қирқ хил ҳунар ўрганган йигит унинг онгида ўчмас из қолдирди. Девларнинг жони қамалган сирли чироқ, тоғларни кесадиган зулфиқор қилич хаёлини ғайритабiiй орзуларга олиб кетарди. Уруш йилларининг танқислигида Очил шундай хаёл сурарди: Оловиддиннинг шамчироғи унда бўлса-ю, пешонасига суркаб, девни чақирса, ҳаммага етадиган қилиб энг яхши овқат-

лардан буюрса. Отаси Фарҳод ГЭС қурилишига ишга борганда у ҳам бирга борган ва кишиларнинг қандай шароитда ишлаётганини кўрган эди. Шунда яна шамироққа жони қамалган девни ишга солгиси, бир кечада ҳамма ишни бажартириб қўйгиси келган эди.

Бугун кечаси Маҳкам сайрдан қайтганда эса у тоғларни кесадиган зулфиқор қилич ҳақида ўйларди. Ҳозир шу нарса унинг қўлида бўлса-ю, Намаган билан Тошкент орасидаги тоғларни бир кечада кесиб чиқиб йўл солса. Замира автобусда ўз Намаганига кетаётиб, йўлда учраган ҳар бир кишидан Очилнинг номини эшитса ва «ўзи қаерда?» деб қидирса.

Бу қуруқ бир хаёл экапани ўйлаб, чуқур тин олди-да, каравотни гижиралиб бошқа ёнбошига ағдарилди. Сўнг, ваҳимали бир ходисани кўз олдига келтирди: оқшом Замира кутубхонадан келаётганда бир гала маст безорилар ҳужум қилса; унинг ҳаёти, помуси хавф остида қолган бир пайтда Очил етиб келса-ю, безориларнинг бирини чалиб йиқитса, бирини боксёрча уриб ағдарса, бирини калла билан қулатса, лекин бир чаққон бандит орқадан келиб Очилга ничоқ урса: унинг ишгаб йиқилгани ва Замиранинг чинқирганидан безорилар қўриқиб қочса, «тез ёрдам» машинаси етиб келгунча Замира Очилнинг бошини тиззасига олиб қуйиниб йиғласа... Шу ерга келганда Очилнинг ункаси тўлиб, яна бошқа ёққа ағдарилиб ётди.

Хаёли шеърятга огди.

Шундай таъсирли шеърлар ёзсаки, Замира уларни студентлар ёд айтиб юрганда эшитиб: «Жуда ажойиб а, ким ёзибди?» деб сўраса. «Биз ҳам, билолмаяпмиз, имзо қўймабди», дейишса. Фақат бир студент шивирлаб айтса: «Редакцияда эшитдим, ўзимизнинг Очил ёзибди, камтарлик қилиб имзо чекмабди». Кейин ҳамма Очилни мақтаса-ю, Замира уни раҳжитганидан пушаймон бўлса...

Аммо бу ҳаммаси ширин хаёл эди. У бир оз ухлаб турди-да, яна Замирага қараб оқиб кетаётган қарамақарши туйгулар билан олиша бошлади. Кунни бўйи хотира кинолентасини тўхтатиб бўлмади. Оқшом ётоқхонага қайтганда яна шеърни ёрдамга чақирди — ҳажвларнинг газетага эртага бериши керак эди.

Хона жимжит. Уч киши комсомол бюросига кетган. Маҳкам — бюро аъзоси сифатида, Сергей Чумичкин — деворий газета редактори бўлгани учун, Шоазим — прогул қилгани сабабли. Очилнинг тўртинчи ҳамхонаси, со-

чили устара билан олдириб юривчи андижонлик йиш-ча, столга дафтар-китобини ёйиб «Янги тарих»дан конспект олмоқда. У Очилга ҳам жой борлигини билдириб, столнинг бир четгинасини эгаллагап. Лекин Очил каравотлар орасига стул қўйиб, деразага юзланиб, тумбочка устида ишларди — у шеър ёзишини ҳеч кимга кўрсатгиси келмасди. Дарвоқе, ҳозир ҳамма ёзаётганлари похолдай қуруқ туюлиб, ўчириб ташламоқда, қалбининг тубида эса ҳамон ўша ҳислар тўлқинланади.

Ташқарида бу йил биринчи момақалдироқ гулдираб, ёмғир ёғар, шамол дераза ойинасига қайириб ураётган томчилар кўз ёшидай секин настга сирганиб тушарди. Жимжит хошада тарновлардан тушаётган сувнинг шатирлаши, том тунукаларининг тиқир-тиқири ва борлиқни қамраб олган мулоим, аммо салобатли ёмғир шовури эшитилиб турарди. Очил каламинин олди-да, ёмғир тўғри-сида ёза бошлади:

Ёмғир ёғар, увиллар шамол.

Яшишининг кўкимтир ёруғида рўпарадаги уйлар ва ёмғирдан жимир-жимир бўлиб ётган ҳовли бир кўринди-ю, кўздан йўқолди. Шу заҳоти яқин бир жойда момақалдироқ қасир-қусур қилди. Яшин ёритиб ўтгандан кейин тун қоронғиси аввалгидан ҳам қуюқлашди ва Очил Замирани кеча коридорда учратганини эслади: ўшанда қизнинг ҳам кўнгли бор, деб ўйлаб юрагида умид чақнаган, сўнг яшин каби тез сўнган ва аввалгидан ҳам тубсиз ўйга чўмганди. Энди бу ёмғир таассуротларига қўшилиб, сатрлар ўйчан ва маънос сўзлай бошлади:

Ёмғирли тун, тентирар шамол,
Онда-сонда чақнарди яшин.
Шу тундайин тубсиз бир хаёл
Чулгаганди йигитнинг бошин.

Уйлари шу шамолдай тарқоқ —
Севган қизи севмайман деган.
Кўзлари уйқусиз, вужуди чанқоқ —
Суймаганга суйканма экан.

Шеърнинг фикри, оҳанги, ҳатто узун «у» ҳарфининг кўплиги Очил истаган туйғуларни берган ва унинг ўзини тўлқинлантириб юборган эди. У тез-тез нафас олаётганда илҳом титроғи нафасида ҳам сезиларди. Ким билсин,

балки у кишини титратувчи мана шу бахтиёр илҳом минутлари учун ҳам шеърни беҳад севиб қолгандир ва ҳеч ерда бостиришни ўйламай, фақат ўзи учун ёзиб юргандир?

Бирдан коридорда аллакимнинг гурс-гурс силкингани ва оёғини резинка тўшанчиққа артгани эшитилди. Сал ўтмай ичкарига Шоазим кириб келди: оч-кулранг плашининг елкаси ҳўл бўлиб қорайган, қозоқча бўртиб турган юзи ва қора кепкасидан сув сирқирди. У ёмғирда қотиб қолган плашини жаҳл билан шалдиратиб ечди.

— Ҳа, Шоазим, бюродан эсон-омон ўтдингизми?

— Терговдан денг.

— Нега энди?

— Ҳе, бюроси терговга айлантириб юборишди. Битта-битта киргизишди денг, биров кулиб чиқса, биров йиглаб чиқади.

Шоазим ўз тумбочкасидан нон, колбаса олиб тикка турган ҳолда еяркан, гапида давом этди.

— Рўйхатга қараб ҳаммани чақираверган экан. Эликка яқин киши келибди. Бюро бўлаётган аудиториянинг йўлаги одамга тўлиб кетди. «Ҳайфсан олгани навбатда турибмиз», деб кулдик. Кейин қарасак, ҳали-вери тугайдиган эмас. «Нима бу, биз бюрога навбатда тургани келдикми?» деб жанжал кўтардик. Охири, йигирматача қолганимизда ҳаммамиз биратўла кириб ўтирдик. Битта-битта турғизиб сўроқ қилишди. Энди бу Зокир Манноновнинг тишлаб-тишлаб гапирганини кўрсанг! «Совет фанига қаршимисан? Совет вузини ҳурмат қилмайсанми?» деб сиёсат қилди-я, менга! Э одам, бу улуғ сўзни калтак қилиб ҳар нарсага ураверма, дедим.

Қўлида ручкаси билан ўрнидан туриб келган Очил:

— Маҳкам нима қилиб ўтирибди?— деди.

— Маҳкамга ёмон бўлди-ёв. Унинг яхши кўрган қизи ҳам прогул қилган экан. Ўзи илгариги деканализминг қизи экан. Зокир қурғур тикка турғизиб қўйиб: «Отангизнинг кимлигини биламиз!» деб шундай сазо бердики, бечора йиглаб чиқиб кетди.

— Маҳкам-чи, Маҳкам индамадими, ахир?

— Нима дейди?.. Ўтирибди қизариб-бўзариб. Бунақа вақтда орага тушиб бўладими! Сергей бир-икки марта Зокирни силтаб ташлади, «нима бу, ҳаммани дупнослагани чақирдикми?» деб. Ҳали яна нима бўлди, келиб айтишар.

Шоазим стаканни олиб, крандан сув ичгани кетди.

Лекин Маҳкам билан Сергей жуда кеч келишди.

Шоазимлар ухлаб қолган, Очил қўзиқоринга ўхшаган кичкина стол лампасини тумбочка устига қўйиб, ҳали ҳам ёзиб-чизиб ўтирар эди. Қирганларнинг юзи гулдигини кўриб, бюронинг охири ҳам яхши бўлмаганини сизди. Улар индамай устки кийимларини ечишди. Маҳкам ётмоқчи бўлиб, тўрдаги бўш каравотга ўтди. Сергей ошхонага чиқиб, электр плитани қўйиб кирди.

Сергей яғриндор гавдасини каравотга стуллар орасидан енгил олиб ўтарди. Устидан ёқаси ва чўнтаклари занжирли ихчам қора ковбойка, матросча ним кийган. Ёни йнгирма бешларга борган. Орол депгизидан икки йил балиқчи бўлиб ишлаб, кейин ўқинга келган эди, лекин партиёга кандидат бўлиб ўтди. Сочи ва ингичка қошлари қорамтиру, кўзлари кўм-кўк. Бўйи Маҳкамникидан настроқ, лекин чорпахил, шунинг учун Маҳкамдан кўра йирикка ўхшайди. Икковининг каравоти ёнмаён, «топганлари» ҳам ўртада. Бугун Сергей «таъминот бўлими»нинг мудури эди, кундузги шавлани келтириб келиб Маҳкамни чақирди.

Лекин Маҳкам келмади.

— Чудак-человек!— деб Сергей унинг олдида борди. «Ғалати одам экансан, энди бўлари бўлди, бўёги сизди», деган фикрини шавла ҳақидаги гапга боғлаб, қочирди қилди:— Заварили вот кашу, давай теперь расхлебывать. Қани тур.

Маҳкам бу сўз ўйинидан кулимсираб стол ёнига келиб ўтирди ва Сергейнинг кўнгли учун бир-икки қошиқ олди.

— Нима гап ўзи?— деди Очил, унинг хафалигини қисман тушуниб турган бўлса ҳам.

— Ҳе, шу,— деб Маҳкам гапиргиси келмади ва ўрнидан туриб ётишга тайёрлана бошлади.

Сергей шавлани еб бўлиб, коса-товоқни апил-тапил йиғиштирди-да:

— Хўш, Очил,— деди,— ёзгансанми? Кел, бу «қўзиқорин»ни столга олайлик. Мен ҳам ёзмоқчиман. Менимча, комсомол ташкилотимизнинг оммадан ажралиб қолгани бугун билинди. Омма учун эмас, форма учун. Бюро ўтказдикми — ўтказдик. Прогоулчиларга қарши чора кўрдикми — кўрдик. Бу ҳаммаси кимнинг қўли билан қилинди — ўртоқ Маппоновнинг қўли билан. Бошқа бюро аъзолари унинг соясида қолиб кетибди. Комсомоллар бу формализмдан порози.

— Танқид қилиш осон, албағга,— деди Маҳкам тўшагини ёзар экан.

— Осоп бўлса нега танқид қилмайсан?

— Мен осоп ишнинг шайдоси эмасман.

— Чудак-человек! Ахир бу мурасасозлик-ку. Танқид қилмай қўйиб берайликми бўлмаса?

— Мен ундай дейётганим йўқ.

— Ҳа, нима дейсан бўлмаса? Кеча ўзинг бюрони яхшироқ тайёрлайлик деган экансан, кўнмаган экан. Бугун шу бюрони қандай потўғри ўтказганини ўзинг кўрдинг.

Ҳа, бу потўғриликдап Маҳкамнинг ҳам энг азиз туйгулари зарб еди. Йиглаб чиқиб кетган Гавҳар ҳеч кўз олдидан кетмапти, уни шу зарбадан пана қилолмагани учун, ҳеч бўлмаса орқасидан чиқиб кўнглини кўтармагани учун пчини мушук таталапти. Аммо ўшанда, «сен бу ерда бюро аъзосисан, шахсий туйгуларингни ижтимоий ишга аралаштиришга ҳаққинг йўқ», деб уни тўхтатган бир куч ҳозир ҳам елкасидан қаттиқ босиб турибди. Ичи Зокирнинг зардобга тўлиб бораётган бўлса ҳам, негадир уни оқлашга ҳаракат қиляпти.

— Бу хато учун битта Маннонов айбдор эмас,— деди у устига кўрпани тортиб.— Эшонбоев билан маслаҳатланган эдик. Ўзини кўрсатиш учун шундай қилгани йўқ.

— Мен фактни ёзмам. Бу факт учун ким гуноҳдор бўлса ўшанга тегади. Лекин сен Манноновни бекор ёқлаясан. Ё ҳалигача билмайсан, ё кўр-кўрона ишопасан.

Сергей «қўзиқорин»ни узун ивур билан авайлаб стол устига олиб келаркан, сўзида давом этди:

— Ўзи ашаддий прогулчи бўла туриб, шунча одамни шундай қаттиқ сиқошга қандай маънавий ҳуқуқи бор эди? Нега сенлар билан ҳисоблашмай иш қилади? «Мана сенга рўйхат, бор, одам йигиб кел, проработкасини¹ ўзим қиламан. Масаланинг моҳиятига тумшугингни тиқма, сен фақат ижросичан»— Манноновнинг методи шуми? Буни ўзбошимчалик дейди. Мана, сен сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлигисан, газета сенинг ишинг. Лекин Маннонов сенга газета чиқаргани демайди, қўлингга рўйхат тутқазиб прогулчиларни бюрога йиғ, дейди.

Маҳкам бошини кўтариб:

— Бас, Сергей, мақолапни ёзавер, эртага редколлегияда ўртага ташлаймиз,— деди-да, деворга ўгирилиб олди.

Сергей столга қоғоз, сиёҳ ва ручка олиб келди.

Очил «қўзиқорин»нинг қалпоқчасини ўз каравоти томонга эгиб қўйди-ю, алланечук сабрсизланиб, типирчи-

¹ Сиқштириш.

лаб жойига қайтиб борди ва шошиб ручкасини қўлига олди: шу пайтгача топилмаётган «калит» бирдан топилган эди. Маҳкам Манноповни ёқлаб гапирганда Очил истеҳзо билан: «Секретар-да, раҳбар ходим», деб унга гап отмоқчи бўлди. Аммо бу жумла бир сатр шеър бўла олишини бирдан сезди-ю, кўзлари чарақлаб очилгандай бўлди, саккиз бўгинли ўткир халқ тўртликлари қулоғига эшитилиб кетди. Нега шу вазнда ёзиб бўлмасин? Қани:

Зокировнинг номи баланд,
Номидан ҳам дами баланд.
Секретар-да, раҳбар ходим,
Ўқиш десанг қўллари банд.

Булади шекилли! Лекин бу сатрлар бюрода бўлган можароларни акс эттирмайди-да. Очил яна бир тўртлик бермоқчи бўлди.

Зокирвой дошдор секретарь,
Доим дарсни ташлаб кетар.
Сен ҳам агар шундай қилсанг
Ўқсиз отар, зор йиғлатар.

Очил яна титраб нафас ола бошлади ва наъбатдаги мавзуга ўтди. Отаси катта ишда ишлайдиган бир прогулчини декап ҳимоя қилиб, гап теккизмас эди:

Терак экма сада эк,
Саданинг сояси бор.
Рашид ўқишга келмас,
Чупки ҳимояси бор.

Одатда кам тилга олинадиган яна бир нарсасига пайза ургиси келди:

Бедава бўлиб учдим,
Бедапояга тушдим,
Староста «бор» қилди,
Дарсдан кинога қочдим.

Очил ҳамма нарсани, ҳатто ўзининг шу ётоқхонада ўтирганини ҳам унутган эди. У ҳар тўртликни бирор «нишонга» тўгрилаб отар, аудитория ва коридорлар маъқуллаб кулгани қулоғига эшитилиб кетса, овини урган мергандек севинарди. Бу севинач кўзига уйқу қўндирмас ва кўнглини губордан тозаларди.

Ёмгир тинган. Лекин ҳаво безрайиб турар, ҳовли кўлмаклариди қорамтир булутлар, ивиган девор, ҳўл дарахтлар аке этарди.

Игирманчи аудиторияда бир-бирига туташтирилган икки узун столнинг устига катта газета қогози ёйилган. Стол атрофида редколлегия кенгашипти. Қадимги Рим харитаси қора ганч доска юзига осилганча қолиб кетган полда эзгиланган қоғоз парчалари, синиқ бир қалам ётибди. Афтидан, ҳамма лекция тугаши билан дарҳол тўпланган.

Маҳкамнинг икки ёнида пастки курсларнинг вакиллари қаршисида — газетага расм чизиб юривчи Мирсаид. У кечаги мастликдан кейин жуда мўмин бўлиб қолган. Анна Погорельская деган учинчи курсли хушрўй қиз Сергейнинг тўғрисида жой олган. Бугун байрамлик костюмини кийиб олган Сергей эса унинг тикилиб қарашларини ҳис қилиб, алланечук иссиқлаб ўтирарди. Очил кечагидан анча бошқача — шўх, хушвақт. У Сергейнинг енгини кўтариб, соатига қараб қўйди.

Ўқитувчилар коллективи ва бошланғич партия ташкилотидан редколлегияга биркитилган Акбаров ҳали келмаган.

— Бу померимизнинг гоявий мақсади, — деб Сотиболдиев исмли семиз сариқ йигит газета қогозини ниқтаб гапирарди, — пирагулчиликка қарши курашни кенг кўламда қиздириб юбориб, кечаги бюрода бошланган пшни охирига етказишдир. Мана бу материалларда пирагулчилар жуда чуқур танқид қилинган, Очилнинг баъзи ҳажвларига ҳам қўшиламан. Лекин, ўртоқлар, Маннонов факультет бюросининг бошида турибди, уни ҳаммага қўшиб танқид қилиш тўғри эмас. Умуман, унинг баъзи нуқсонлари бўлиши мумкин, лекин, ўртоқлар, ойда ҳам доғ бор. Биз шуни назарга олмасдан...

— Ойдаги доғни назарга олиб Манноповни оқлаш керак! — луқма ташлади Очил.

Вазият жиддий бўлишига қарамай, бир неча киши кулиб юборди.

— Мен сиз гапирётганда жим ўтирган эдим, ўртоқ Самадов. Мен айтмоқчиманки, Маннонов пирагулчиларга қарши курашнинг бошида турибди. Ҳозир биз танқид оловини Манноновга сочсак, ўз оёғимизга ўзимиз болта уриб, пирагулчиликнинг тегиримонияга сув қуйган бўламиз.

— Оловипи сочсак... сув қўйган бўламиз, ўртоқлар,— деб Очил яна кулги чиқарди.

— Ачыл!— деб Сергей қалампўнинг орти билан столни тикллатиб уни тартибга чақирар экан, Аннанинг галати қараганини сезиб, қизарди.

Сергейни одатдагидан кўра ёшартириб, уятчан қилиб қўйган сочлари қизгич, оппоқ юзли Аннанинг ўзи унга акс садо бериб яшнаб ўтирарди. Бу ҳаммага тушунарли эди-ю, лекин Очил Аннанинг шу ердалигидан руҳланиб, тили ўткирлашиб қолганини ҳеч ким тушунмасди.

Анна Замира билан бир ётоқда турарди. Очил учун Аннанинг кўзлари ҳар кун Замирани кўрадиган кўзлар эди, момиқ бармоқлари — Замиранинг қўлларидан ўшлайдиган бармоқлар эди, кўнчиб турган лаблари — Замирага яқинлашиб сўйлайдиган лаблар эди, уларда Замиранинг ҳам нигоҳида, лабларидан бир асар борга ўхшарди. Мана шу тасаввур Очилнинг тилини, ақлини қайтарар, у ўзи ҳам сезмай Замиранинг дугонасида мумкин қадар яхши таассурот қолдиришга интиларди. У Сотиболдиевдан кейин сўз олди.

— Сиз, жўра, Манноновнинг обрўсини қўриқлаяпсиз. Майли, ҳар қапча қўриқласангиз ҳам қаршилиқ йўқ. Лекин обрў керак бўлса бошқаларни поҳақ, беобрў қилмасин-да. Одамлар уни жамоат иши учун сайлаган, ур-йиқит учун эмас. Бериш керак Сергейнинг мақоласини!

Бу таклифга яна уч киши қўшилди, бир киши бетараф қолди. Мирсаид эса фикрини айтмай, кўзлари уйноқлаб, ҳамма гапга зимдан қулоқ солиб ўтирарди. Кечадан бери рангини анча олдириб қўйган, кўзининг тагида кўкиш соя пайдо бўлган Маҳкам ҳали ҳам оқшомги фикрида турар:

— Прогулчиликка қарши кураш кетаётган пайтда бунақа танқид билан чиқсак, кўса деб тегирмончини уйготган бўламиз,— дерди.

— Агар кўса — прогулчилар-у, тегирмончи — Зокир бўлса,— деди Очил,— кўсани ҳам, тегирмончини ҳам уйготиш керак.

— Рост-да, икки томон ҳам интизомни бузгани, баравар қараш керак.

— Гап фақат интизомда эмас,— деди Сергей,— гап комсомол ташкилотимиз фаолиятида. Секретаризмининг иш методида. Гап шу прогулнинг манбаларида.

Мақоланинг тарафдорлари баланд келаётганини сез-

гани Мирсаид секин ўрнидан туриб, ташқарига чиқди ва деканатдан Зокирларнинг уй телефони сўраб олди. Деканатдаги телефон бўш бўлса ҳам ташқарига чиқиб, ёниқ ётган сув дўкони олдидаги автомат-телефон будкасига кирди.

Зокир уйда экан. Трубкани олган бир аёл уни чақириб берди.

— Алё, Зокиржон! Ассалому алайкум. Бу менман, Мирсаид Кабиrowман. Ҳа! Яхшимисиз?.. Кечирасиз, мен кутилмаганда безовта қилинман... Деканатдан олдим. Деканатдан олдим. Деканатдан. Ҳа. Зарур иш чиқиб қолувди. Редколлегия бўляпти. Ҳа. Бу Самадов билан Чумичкин сизнинг устингиздан материал тўплаб келибди. Материал дейман. Ҳа бўлмагур айблар тақаб бошдан оёқ ёмонлаб. Шуни чықарамиз, деб туришибди. Ҳа, ҳа! Менга карикатура ишлатмоқчи. Карикатура дейман. Ҳа. Ҳеч қўлим бормаяпти, бир хабар берай, деб чиқдим... Ҳа, шу... Ҳа, шундайми? Бир бошини қўйиб беринг бўлмаеса! Лекин, Зокиржон, бу ўзаро гап-а, тагин... Алё, Зокиржон, алё... Пуф...

Зокир «акамнинг машинаси турибди» деган эди (акаси прокуратурада ишлайди), демак, ҳозир йўлга чиқади. Мирсаид олдинроқ қайтиб бормаса билиниб қолиши мумкин.

У шоша-пиша аудиторияга қайтиб келганда одамларнинг бир қисми туриб кетган, кенгаш тўзгиган эди. Сотиболдиев энди фақат Маҳкамга мурожаат қилиб галпирар, афтидан, бошқа ҳеч кимга гани ўтмаслигини ўзи ҳам сезганди. Сергей яна бирпас қараб турди-ю, кейин қалам билан столни тақиллатиб:

— Ўртоқлар, ҳали қиладиган иш кўп,— деди.— Битта мақола устида шунча гапирганимиз етарли. Маҳкамга сохта гурур йўл бермаётганга ўхшайди. Кечаги хафачилик учун Зокирдан қасд олган бўлиб кўринмоқчи эмас, шекилли.

— Хўп, майли, гани чўзмайлик,— деди Маҳкам ҳам.— Овозга қўя қол.

Шу пайт эшик кескин очилди ва ҳансираган, қизарган Зокир кириб келди. У бош яланг эди. Кўйлагининг ёқаси тугмалавмаган, узун сочлари юзига тушиб, чалкашиб ётибди.

Мирсаиддан бошқа ҳамма бир зум қотиб турди. Зокир айбдорларни гуноҳ устида тутган одамдай битта-битта юриб Маҳкамнинг тепасига келди-да:

— Нима гап?— деди.

Унинг кутилмаганда кириб келишидан гангиб қолганлар бу голибона юриши, шубҳа ва димоғ билан: «Нима гап?» дейишидан устларига совуқ сув қуйилгандай ҳушёр тортдилар.

— Бирор гап бўлиши керакмиди?— сўради Очил кесатиб.

Маҳкам пегадир ўрнидан турди.

Зокир уларга аҳамият бермай Сергейнинг олдидаги мақолаларга қўл чўзди.

— Мумкинми?

— Лекин бу сизга оид... танқид.

— Мен секретарь сифатида кўриб чиқишга ҳаққим борми, йўқми?

Очил Маҳкамга қаради: бу сафар ҳам босиқлик қилиб индамасмикин? Ҳа, ҳеч нарса демади, фақат стулини Зокирдан нарироқ суриб ўтирди.

Зокир тикка туриб мақола ва ҳажвни ўқир экан, умумий жимликда қоғознинг шитирлаши, унинг тобора тез нафас олаётгани эшитилиб турарди. Ниҳоят Зокир газабдан қисилган кўзини қоғоздан олиб:

— Шунга чиқармоқчимисанлар?— деди.

— Ҳа, чиқарамиз деган фикр бор,— жавоб берди Сергей совуққонлик билан.

Зокир Маҳкамга юзланди:

— Сиз нима қилиб ўтирибсиз?

Маҳкамнинг лаблари кўкара бошлади.

— Ҳа, нима, мен... нима...

— Ё сизда ҳам шу фикр бормиди?— Зокирнинг юзи истеҳзо билан тиришди.

Маҳкам ўтирган жойида кўзини катта очиб бир зум гангиб турди. У Зокир ўзи ҳақидаги танқидга аралашмай чиқиб кетади деб ўйлаган эди, энди бу гапларини эшитиб:

— Бор,— деди кескин,— чиқарамиз!

— Тушунарли!— Зокир тишларини қисди.— Шу иш-ни сизга топширган мен ўзим аҳмоқ. Билар эдим-ку, ўша компанияларингизни!

— Лекин мен сизни билмас эканман, Маннонов,— деди Маҳкам ички бир оғриқ билан.

— Билиб қўйинг, мен мана шунақаман!..

— Мен бу қадар майда одамсиз деб ҳеч ўйламаган эдим.

— Э, майда одам деб сени айтади!

Гап жанжалга ўта бошлаганини кўриб Сергей аралашди.

— Менга қара, Манпонов, Маҳкамга нима дейсан? Мана редколлегия, мана авторлар.

— Сен жим тур! Ҳаммаларинг бирсан, мен билмап! Мана.— У мақолани столга отиб урди,— мана бунга айтади майда реванш деб!

— Нима, нима?!— сўради Маҳкам, кўзи газабдан хиралашиб.

— Мени билмагап эмишу энди билиб айнаганмиш!

— Шошма, э одам!— Маҳкам оёғининг орқаси билан стулни ғариллатиб суриб ўрнидан сапчиб турди. Тураётиб, оғир бир нарсани елкасидан итқитиб юборгандай қаттиқ силкинди.— Ўғил бола бўлсанг очиқ айт бу ерда. Қандала эмассан чақиб қочгани. Қанақа реванш у, а?!

— Виламан! Жонончангни йиглатиб ҳайдаганимга алам қилдими?!

Маҳкам қўлларини мушт қилиб кўрқинчли важоҳат билан Зокирга отилди, аммо бир неча киши бирдан орага тушди:

— Э, уят бўлади!

— Қўйинглар, нима бўлди сизларга!

Бўздай оқариб кетган Зокир Сотиболдиевнинг нанасидан чиқишга ҳаракат қилиб хириллаб дерди:

— Алам қилдими?! Қандаладай чақиш мана бунақа бўлади!

Маҳкам ўзига ёпишиб олган Мирсаиднинг қўлидан чиқмоқчи бўлиб қаттиқ силтанди, пиджагининг тугмалари учиб тушди ва кўйлаги кифтигача кўриниб кетди.

— Ҳо помард!..— деди у Зокирга қарата.— Э қўйиворинг сиз,— жеркди Мирсаидни.— Мен муштлашмоқчи эмасман.

— Муштлашиб ҳам кўр-чи! — деб Зокир ўдағайларди.

— Садқаи мушт кет-е, помард!

— Хулиган!

— Бас, бас, — деб Очил билан Сергей уларни биридан узоқроқ олиб кетишга уринаётганда эшик қаттиқ тақиллади.

Бир неча киши бирдан ўгирилиб қаради.

Остонада Акбаров кўринди. У аста тиқиллатганда ҳеч ким эшитмаган, шундан кейин қаттиқ тақиллатганди.

— Редколлегия шу ерда бўляптими?

Сергей туполоп бўлиб кетган кенгашга уялиб кўз ташлар экан:

— Марҳамат, Темир Акбарович, шу ерда, — деди ва Акбаровга пешвоз чиқди. — Биз сизни кутаётган эдик.

— Ҳа, мана ўқиб келдим, — деб Акбаров столга яқинлашди. — Менинча, чиқарса бўлади. Фақат бир оз таҳрир қилдим.

У кўпгилсиз аҳволни сезмагандай бамайлихотир гапирар, бироқ ҳеч кимга қарамас, ҳамма нарсани пайқагани шундан билинар эди. Бирдан жанжал тўхтади-ю, Зокирнинг даг-даг қалтирагани билинди. У чирт бурилиб дераза олдига кетди.

Маҳкамни таниб бўлмас эди. Унинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудай чақчайган, қонсиз юзидаги мускуллар асабий учар эди. Уртоқлари уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган эдилар. У Акбаров келганини ҳам пайқамай, ички бир титроқ билан яна «о помард!» деди. Очил уни билэгидан олиб, столнинг Акбаровдан панароқ бурчагига тортди.

Одамлар яна газета ёйиглиқ столни қуршаб ўтиришди. Сергей, келишмовчиликка сабаб бўлган нарсаларни Акбаровга бериб, редколлегия аъзоларининг фикрини айтаётганда Сотиболдиев бориб Зокирни бошлаб келди ва ёнидаги бўш стулга ўтқазди. Акбаров жапжалли нарсаларни ўқийётганда орага жимлик чўқди-ю, Маҳкамнинг ҳали ҳам ўзини босиб ололмай оғир энтикаётгани эшитилиб кетди.

У шу вақтга қадар Зокирни керагидан ортиқ ҳурмат қилар, баъзан ўзидан баланд қўйиб ён берар ва ёқлар эди. Ҳозир юз берган портлаш натижасида ораларидаги парда йиртилди-ю, Зокир бошқача бир одам эканлиги билинди. Маҳкам ўзининг ҳали одам танимаслигини яна бир марта кўриб азиз бир ҳисси — ўзига бўлган ишопчи қаттиқ зарб еди.

Очил Акбаровнинг сарғиш тахта қоғозни қўлига олганини кўриб, юраги дукиллаб ура кетди: бу қоғозга унинг тўртликлари ёзилган эди. Мана, Акбаровнинг жиддий юзига илиқ табассум таралиб, кўзларининг четдаги кулгич чизиқлари ҳаракатга кирди. У кўзойнагини қўлига олиб сўради:

— Ким ёзган буни?

Очил кўзини настга туширди. Сергей: «Самадов ёзган», деб жавоб берганда эса қизарди.

— Яхши, демак, — Акбаров кўзойнагининг бақдини

ёниб, кафтига қисди,— Чумичкиннинг мақоласи Самаранднинг тўртликлари — шуми? Буларга Сотиболдиев қарши. Редколлегия аъзолари фикрини айтди, дейсиз. Маннопов-чи? Уроқ Маннопов, сиз фикрингизни айтдингизми?

Зокир бошини қуйи солиб, бўйлашиб ўтирар, афтидан жанжалнинг асорати энди чиқмоқда эди. «Ҳа», деган маънода бош қимирлатди.

— Мен кечроқ келдим, айтган бўлсангиз ҳам яна бир осойишта эшитайлик. Ҳар ҳолда, секретаримизсиз, ишни биздан яхши биласиз.

— Менинг билганим кимга ҳам керак,— деди Зокир ўпкаси тўлиб. Унинг бундай кескин ўзгаришини ҳеч ким кутмаган эди, жимлик бирдап чуқурлашди.— Улиб-тирилиб ишлайди киши, биров бир пуллик қадрламайди. Мен ойлик олиб қиламанми бу ишни? Ё биров раҳмат дешитими? Пайтини топса мана бунақа қорамой суркайди. Инсофсизлик ҳам эви билан-да!

Зокирнинг йитилган сўрагани кўнчиликка қаттиқ таъсир қилди, ҳеч ким бошини кўтариб унга қарай олмади. Фақат Акбаров тирсақларини столга тираб, қаватма-қават бармоқларининг ортига иягили қўйиб Зокирга бирпас тикилди-ю, кейин қўлини пастга тушириб, ўйчан гапирди.

— Гапингизда жон бор. Бизда комсомол ишининг қадрини тушиб кетгани рост. Баъзи мажлисларга одам тўшлаш — гапир билан сув ташишдай қийин. Ижтимоий иш деса эснайдиганлар кўп. Нега? Ахир мажлис бир кишининг ақлини кўнчиликнинг ақлига қўшиб, бир юракка юз юракни пайванд қилиши керак-ку. Ахир ижтимоий иш қорин учун қилинмайдиган виждон иши-ку, эътиқод иши-ку. Ахир бюрони шу омма яширин овоз бериб, «бизга жон куйдиради», деб ишониб сайлаган-ку.

Акбаров лекция ўқигандагидай шопилмай гапирар, фақат овози одатдагидан пастроқ, кўз қарашлари одатдагидан иссиқроқ туюларди. Қўнғир гардишли кўзойнагининг бандларини гоҳ очиб, гоҳ ёниб, гоҳ қўлида қисиб, гоҳ силкитиб ва шу билан бирор фикрини таъкидлаб қўярди. Унинг гаплари ҳар кимга ҳар хил таъсир қиларди. Зокирни тобора сергаклантирса, ўзбекчани биладиган Сергейга ёқиб борар, Сотиболдиевга шубҳали кўрипса, Очилнинг тобора завқини оширар, кенгаш устига босиб келган чақмоқ булутларини тарқатиб, ҳавони очаётганда осмон нақадар баланд эканини кўрсатётгандай бўларди. Фақат Маҳкам хаёлини йиғиб олол-

май, ўзи билан ўзи бўлиб ўтирарди. Ниҳоят, Акбаровнинг бир гапи унинг онгига сал тегиб ўтди:

— Камида ўн йил, бўлмаса ўн тўрт-ўн беш йил ўқиган ёшлар наҳотки мажлисининг нималигини-ю, ижтимоий ишнинг нималигини тушунмаса? Тушунди. Тушунса нега қадрига етмайди?

— Мен унақа ёмоп маънода қадрига етмайди деганим йўқ, — эътироз қилди Зокир. Унинг овози энди кўзадан чиққандай бўғиқ эшитилди.

— Мен ҳам яхши маънода айтмоқчиман. Менимча, одамларнинг қадр қиммати билан ҳисоблашмай иш олиб бораётганларингиз учун одамлар ҳам ишларингизни қадрламаяпти. Ҳаёт шу-да, қадрлаганни қадрлайди.

Маҳкам бу фикрнинг қанчалик тўғри эканини мулоҳаза қилиб кўрмоқчи бўлган эди, кўнглининг қаеридир қаттиқ огриди. Кишининг бир жойи лат еганда аввал қизиқ-қизиқ билан сезилмай, кейин сал совиб, қимирлаганда шундай кескин огрийди. Хаёли тартибсизланиб кетган, бундан бир неча соат олдингига ҳеч ўхшамайди. Энди жанжал унга шундай бемаъни, шундай паст кўриндики, қочиб кетгиси келди. Лекин яна Акбаровнинг овози эътиборини тортди.

— Биласизлар, жамоатчи бўлиб сайланса боши осмонга етиб, ҳеч кимни писанд қилмайдиган ҳовлиқмалар бор. Ижтимоий ишни гармселдай қуришиб, хашаки қилиб қўядиган эзмалар бор. Ҳамма нарсани «ўтказдингми — ўтказдим», деб ҳисоб бериш учунгина қиладиган расмиятчилар бор. Булар ижтимоий ишни ҳажга бориб келишдай бефойда бир расмга айлантириб қўяди. Ҳа, ахир ҳажга бориб келишдан мақсад ҳам «бордингми — бордим» деб гап бўлиш, холос-да. «Ўтказдингми — ўтказдим» деб қилинган ишнинг ҳаждан фарқи нима? Ишларингизнинг қадриши мана шунақа ҳовлиқмалар, маҳмадоналар, расмиятчилар туширяптими, ё...

— Конкретроқ гапира олмайсизми? — деб Зокир унинг сўзини кесди. — Қимларни назарда тутиб айтяпсиз?

— Хўп, конкрет гапирай, — деди Акбаров, — кеча бюроларингиз яхши тайёрланмаган экан, ноҳақ хафа қилинганлар бўлибди, деб эшитдим. Лекин буни кўрганим йўқ, айтолмайман. Фақат мана буни қаранг.— У кўзойнагини тақмай кўз олдида тутиб туриб, рус тилида яшил сиёҳ билан ёзилган бир мақолани очди ва қизил қалам билан чизилган абзацини кўрсатиб, Сергейдан ўқиб беришни илтимос қилди.

Сергей ўқий бошлади:

«—...Иккинчи курснинг энг интизомсиз студентларидад бири Валя Захаровадир. У бир ҳафтада ун саккиз соат прогул қилди, персонал иши бюрода кўриладиган булганда келиниши лозим топмай уйига кетиб қолди. Деканатни ҳам, комсомол ташкилотини ҳам писанд қилмаган бундай димоғдор прогулчиларга қаттиқ жазо берилиши керак...»

— Бис,— тўхтатди Акбаров,— шуни сиз ёзгансиз-а, ўртоқ Маннонов?

— Нима қилибди?— деди Зокир хавотирланиб.

— Захарова нега шундай қилди, деб суриштирганми-сиз?

— Албатта, курс бюросига айтилган.

— Захаровлар бизга қўшни. Биласизми, бундан бир ҳафта олдин унинг отаси рак касалидан вафот этган эди.

Бир неча киши бирдан «об-бо» деб юборди. Зокир саросима бўлиб:

— Ие, ахир, бу... нега комсорг хабар бермабди бизга?— деб сўради Сотиболдиевдан.

— Кеча бюрода уларнинг группасидан ҳеч ким йўқ эди. Деканатда справка бўлмагани учун курс бюроси ҳам сабабсиз деб уйлаган бўлиши керак.

— Шу-да,— деб гижинди Очил,— факультет бюроси курс бюроларига суянади, курс бюролари факультет бюроси бор дейди, группаларга ҳеч ким бормаиди. Отаси ўлганига справка йўқ деб мана бунақа нарсалар ёзамиз. Бу босилиб чиқса нима бўлар эди? Ҳол-аҳвол сўраш ўрнига қаттиқ жазо берилармиди?

— Ёмон англашилмовчилик бўлибди-да,— деди Сотиболдиев бош чайқаб.

— Англашилмовчиликми, эътиборсизликми?— сўради Акбаров. — Менимча, ўртоқ Чумичкин, ҳақли бюро ўтказдик, чора кўрдик, деб ҳисоб бериш учун қилинган иш шунақа эътиборсиз бўлади.

— Айтаверади-да,— пўнғиллади Зокир.— Биз бу ишларни прогулчиликка қарши қилганимиз ҳаммага маълум.

— Нимага қарши қилганингизда ҳам ижтимоий иш қилгансиз. Ижтимоий ишни калтак билан қилиб бўлмайди. Масалани ўрганиб, бир эътиқод ҳосил қилиб, шу эътиқодингизни кишиларнинг онига етказа олмасангиз, бу ҳаммаси қуруқ расмиятга айланиб қолаверади.

Акбаров кўзойнагини банди очик ҳолда қоғоз устига ташлаб, бир нафас тўхтади. Очил сабрсизланиб қи-мирлаган эди, пиджагининг тугмалари стол қиррасига

тегиб шиқирлаб кетди. Маҳкам кафтини пешонасига тираб, бир чимдим сочини дам бармоқларига урар, дам ёзар эди. У одатда қадалиб уйланаётган пайтда шундай қиларди.

Алвал фақат юз берган кўнгилсизликнинг бачкана томонларини кўрсатиб Маҳкамни руҳан эзган Акбаров, кейин унинг кўнгилидагини топиб гашириб, фикрини уйғотди ва ўз фикрига эргаштириб кета бошлади. Маҳкам буни сезди-ю, хаёлининг бир четида заиф хотира қўзғалди. Эшонбоев билан учрашгандан кейинги шубҳалари эсига тушди. Бу одам чини билан қизиқ шаклга бузуқ мазмун солиб берадими деб, гумонсираб қулоқ сола бошлади. Аммо Акбаровнинг айтаётганлари шакл ва мазмуни алоҳида олиб қарашга имкон бермас, чиройли идиш ва захар ҳақидаги тушунчага ҳеч тўғри келмасди. Унинг фикрлари гўё юрагидан ёйиб чиқаётгандай ва Маҳкамга нисий тегиб, кўнгилидаги музни эритаётгандай бўларди. Алангани гулхандан ажратиб бўлмаганидай, бу фикрларнинг шаклини мазмунидан ажратиш мумкин эмасди.

Маҳкам унинг лекцияларини эслади: ҳа, Акбаров лекция вақтида ҳам мана шундай берилиб, қизгин этикод билан гаширади, аудитория ҳам унга берилиб қулоқ солади. Лекин унинг қизиқарли гашириши билан Зийнатуллаевнинг қизиқарли гаширишида катта фарқ бор, Маҳкам буни ҳозир сезиб турибди. Ваҳолонки, кўп студентлар уларнинг икковини ҳам бир тоифадан деб биларди, яхши лекторлар деб атайди. Зийнатуллаев ҳам башқалардан кўра Акбаровга ўзини яқин олади. Лекин улар бир тоифадан бўлса, нега Эшонбоев Зийнатуллаевдан гумонсирамайди? Уларнинг фарқини билгани учундир-да.

Нима бўлганда ҳам, ҳозир Акбаров ўзининг танлари билан Маҳкамга маънавий ёрдам кўрсатмоқда, унинг фикрини уйғотмоқда. У ўзи қилаётган ижтимоий ишдан кўнгли тўлмай юрар, айниқса сўнгги икки кун давомида қалбидаги кўп нарсалар кўпорилиб, ағдартунтар бўлиб кетган, Маҳкам уларнинг қайсисини қасрга қўйишини билмай тангиб қолганди. Энди Акбаров бу нарсаларни унга танитар, қаёқдан келганини айтар, Маҳкам эса қаёққа жойлаштириш, қайсисидан воз кечиб, қайсисини олиш ҳақида ўйланарди.

— Мен сизларга, — деди Акбаров, — шу ижтимоий ишларингиз асос этибори билан революцион иш десам ҳайрон бўласизлар. Лекин илгариги революционерлар-

нинг ишини ҳозирги шароитда қим коммунизмга қараб олиб келишти? Қимки шу жамиятимизга ҳолис хизмат қилса. Қаранг, мана шу газетани чиқариш учун қанча вақт, қанча куч сарфлаясиизлар. Шунга ўхшаган яна бир талай «ойликсиз» ишларингиз бор. Шунини нима учун қиласизлар? Қорин учун эмас, чунки шунини қилмаганлар ҳам стипендия олиб юрибди. Раҳмат учун ҳам эмас, чунки трамвайда чучкурған кишига «соф бўл» десаингиз ҳам раҳмат эшитасиз. Демак, кўп учун, жамият учун қиласизлар. Шундайми?

Очил унгайсизланиб кулимсиради.

— Ҳа, нега «жамият» дейишдан уяласиз? Майда-чуйдаларга ўраланиб, бу катта мақсадни кўздан узоқлаштириб қўйганларингиз учунми?

— Йўқ, энди, жуда катта гап-да, одамнинг тили бор-майди.

— Майли, тилингиз бормаса ҳам дилингизда бўлса бўлди. Айниқса, студентлик даврида бу жуда зарур, чунки киши ҳаётга катта-катта илдиз отадиган пайт кўпроқ студентлик йилларига тўғри келади. Менимча, студентликда отган илдизларингиздан иккитаси айниқса муҳим. Биринчиси, албатта, билим, чунки сизлар бу ерда аввало билим деб юрибсизлар. Лекин билим шундай илдизки, уни пулга сотиб ейдиганлар ҳам бор. Билим мана шунақа наст мақсадларга озиқ бермаслиги учун кишининг яна бир зўр илдизи бўлиши керак. Биласизлар, бутун истеъдодини халқ учун сарфлаган улуг одамлар ўзларини гражданин деб атаганлар. Студентликда воёга етадиган яна бир илдизларингиз мана шу маънодаги одамийлик — гражданилик бўлиши керак. Содда қилиб айтганда, шу икки илдизнинг бири ўқишда ўсса, бири жамият учун деб қилинган ишда ўсади. Илдизлар бир дарахтга келиб бирлашгандай, булар ҳам ҳаётларингизда бирлашиб, бир-бирига киришиб кетади. Лекин шу икки илдизларингиз қанчалик чуқур бўлса, шунчалик юксакка инҳ ёя оласизлар, қанчалик мустаҳкам бўлса, ер юзида шунчалик маҳкам қад кўтариб тура оласизлар.

Акбаров ҳўптагидан «Қазбек» қутисини чиқариб, бир пайиросининг тамақили томонини эзар экан, гапида давом этди:

— Мана шу илдизларимизнинг қулоч отишига ҳалақит берадиган эски тўнкалар бор. Прогулчилик ҳам, расмийатчилик ҳам шунақа тўнкалардан. Далани тўнкалардан тозаланоқчи бўлган киши аввал атрофини кав-

лаб, томирларини очади, а? Биз нима қиламиз? Бора солиб тўпканинг учидан ушлаймизу бир тортиб чиқармоқчи бўламиз. Э биродар, бу қозиқ эмас, ахир!

Акбаровнинг гапидан жуда қаттиқ таъсирланаётган Очил бирдан кулиб юборди. Мирсаид ҳам ҳиқ-ҳиқлаб кўшплди, қолганлар сал-пал кулимсиради. Фақат Акбаров аввалгидай жиддий. Зокир эса лавлагидай қизарган эди. Мирсаид буни кўриб дарҳол кулгисини тийди.

— Сергейнинг мақоласи худди шуни айтяпти: бу қозиқ эмас, буни бошқа метод билан суғуриш керак деяпти. Шундай деса қорамой суртган бўладими?

Бу гапларни бошқа одам айтганда Зокир балки тушунган бўлар эди. Лекин Акбаровни у тан олмасди.

Бунга жиддий сабаблар бор эди.

Зокир биринчи курсдаёқ севиб қолган ва муҳаббат изҳор қилган Фарида шу Акбаровнинг ўгли Наримон билан аҳди паймон қилиб қўйган эди. Зокирнинг изҳордан кейин қиз факультет бадий кечаларига Наримон билан келадиган бўлди.

Наримон политехника институтининг тўртинчи курсида ўқирди. Ўзи Акбаровдай барваста, юзидан нур ёғилади, ҳамма жиҳатдан Фаридага муносиб.

Зокир умидини узиб, улар борган жойга бормайдиган бўлди, қизни унутиш мақсадида Лола билан бордикелди қила бошлади. Фарида унинг «тумови тарқади» деб ўйлаган бўлса керак, бир кун Наримон билан таништирди. Учовлари бирга театрга тушдилар. Наримон Зокирни Фариданинг бир ёнига ўтқазди, пастга олиб тушиб пиво қуйиб берди, ўша кунлар институтни битираётган экан. Ленинградга аспирантурага кетаётганини айтди. Кейин бир марта Фарида билан Зокир аудиторияда ёлғиз дарс тайёрлаб ўтирганини кўриб ҳеч нарса демади. Зокирнинг пазарида у Фаридага нисбатан партибийрон эмасдай, сал бепарводай кўринди. Нега?

Балки..

Мана шу «балки» икки йилдан бери Зокирга ҳамроҳ бўлиб, Фаридага дўст тутиниб юрибди. Бу орада Лоладап узоқлашди. Энди катта ишлар қилиб, Фариданинг олдида ҳаммадан баланд бўлишга интилади. Аммо ҳар сафар Акбаровни кўрганда ҳамон Фариданинг сеvimлиси бўлган Наримон кўз олдига келади. Зокир Акбаровдан устун келса яхши, лекин Акбаров ҳозиргидай устма-уст енга бошласа у бўғилиб кетади, чунки шу билан Наримон Зокирдан баландроқ ва

Фаридага муносиброқ экани исботланаётгандай бўлади. У ўзини камситишни истамагани учун жон-жаҳди билан аксини исбот қилишга уринади.

У Акбаровни тан олмаслигига яна бир сабаб — Эшонбоев билан Ҳақимов уйготган ишончсизлик эди. Зокир бу ишончсизликни жуда осон қабул қилгани ва маҳкам ушлагани ҳам балки биринчи сабабга боғлиқдир, лекин, ҳар ҳолда, у ўзини катта одамлар ҳимоя қилишини сезиб, Акбаровга дадил қарши борарди.

«Қорамой» сўзини Акбаров унинг ўзига қайтариб ургандан кейин Зокир ортиқ чидай олмади.

— Ҳа, энди, гапни бурса бурилиб кетаверади, Темир Акбарович,— у яна кескин бош силтаб сочини орқага ташлади.— Сизнинг айтганларингизни ҳам комсомолнинг қадри йўқ деган хулосага буриш мумкин, ижтимоий инсинг ҳажга боришдан фарқи йўқ, деган гапга олиб келиш мумкин.

Лайбнома оҳангида айтилган бу гапга бир неча киши бирдан:

— Наҳотки? Йўғ-э,— деб юборди.

Акбаровнинг ўзи шошиб қолиб:

— Мана, ўтирганлар гувоҳ, наинки мен шундай маънода гапирган бўлсам?

— Э, сиз бунга аҳамият берманг, Темир Акбарович,— деди Очил. У Акбаровнинг шунақа гирром гапларга чора топа олмай қоладиган заиф томони борлигини деканатда ҳам кўрган эди.— Зокир ўзи шунақароқ, гапни ўтмай қолса, қилдап қийиқ қидираверади. Ижтимоий индаги расмиятчилик ёмон десаңгиз, умумап, ижтимоий инни ёмонлаган бўласиз. Манноновнинг инни қадрсиз десаңгиз, умумап, комсомол...

— Э, оғзингизга қараб гапиринг, мен унақа тухмат қилганим йўқ!— қичқирди Зокир.

— Ҳа, ҳа, гапни ҳар томонга буриш мумкин деди, холос,— қувватлади уни Сотиболдиев.

— Ахир биз гап буриб ўйнаш учун тўпланганимиз йўқ-ку,— Акбаров қизишди.— Мен сизга тушунтирмақчи бўлиб шунча гапирганим бекор кетибди, кўп афсус. Бонча нима дейиш мумкин? Мана, балки кўпчилик тушунтирар.

Ўнғайсиз жимлик чўкди. Тўсатдан Мирсаид:

— Менда бир таклиф бор,— деб йўталиб ўрнидан турди.— Тушунтириш тўғрисида ўртоқ Темир Акбарович Акбаров яхши айтяптилар. Фойдаланиш керак шундай. Бу танқидни, яъни демоқчимапки, Зокиржон ҳақидаги...

гапларни ёзиб чиқиндап мақсад бюронинг баъзи бир камчиликларини очини бўлса, ҳозир бу мақсадга эришдик. Мана, секретаримизнинг ўзи ўқиди, унинг ўнг қўли бўлган Маҳкамжон ўқиди. Биз ҳам кўплашиб буларга тушунтирсак, булар бошқа бюро аъзоларига тушунтирса, бу танқид мурод-мақсадига етади, ўринга бошқа нарсачиқараверсак бўлади. Таклифим шуки, кўплашиб тушунтирайлик, Темир Акбарович айтгандай... Яъни...

Сергей пешонасини қашлаб:

— Ёмон таклиф эмас,— деди. — Фақат яна қандай тушунтириш керак? Аввало ҳаёт ўзи айтиб турибди. Ҳозир эллик бешинчи йил, ҳозир партия устма-уст таъкидлаяптики, маъмуриятчиликка барҳам берилсин, ўзбошимчаликка йўл қўйилмасин. Комсомол Марказий Комитетининг ҳам махсус қарорлари бор. Кўп жойларнинг иши шу нуқтага назардан қайта қўриляпти. Маппонов ҳаммасини билади. Лекин... Зокир, пу, виждонан айт, нима учун шундай қиласан?

— Нима қилибман?— деди Зокир чўрткесарлик билан. Сергей ҳайронман деган маънода қўлини ёзди:

— Ана холос. Яна ҳаммасини бошидан бошлаш керакми?

— Ҳа, нима гуноҳ қилибман ахир?— деб Зокир ҳужумга ўтди. — Прогулчиларни ранжитган эмишман. Ранжитмасдан шундай давом этавер деб бошини силан керакмиди? Курс бюросининг айби билан Захарова масаласида англашилмовчилик бўлибди. Шунинг учун мени ўзбошимчадан олиб, тушунмайдиганга солиб, бўлмаган айбларни тақайсизларми? Бемаслаҳат иш қилган эмишман. Ҳе, бюро аъзоларидан сўранглар, ўтган куни ким бюро тўнлаб маслаҳатлашган экан?

Ўнда-ўнда қилиб айтиляётган бу дадил гаплар билан Зокир ўз устига ортилган айбларни битта-битта олиб ташляётганга ўхшарди. Лекин бирдан Сергей унинг сўзини бўлди:

— Танаффус вақтидаги беш минутлик бюромми? Беш минутда қанчалик маслаҳат қилиш мумкин?

— Керагича қилдик, ўртоқ Чумичкин.

— Маслаҳатни ҳам писанд қилмадсансиз, ўртоқ Маппонов. Маҳмудов шу бюромни яхшироқ тайёрлайлик деганда нима дегансиз, эсланг.

— Бекор гап.

Шу вақтгача жим утирган Маҳкам:

— Бас,— деди Сергейга. Бу гапнинг охири бўлмайди, деган маънони ҳамма тушуниди.

— Ҳа, бас, — деб Очил унинг сўйлаганидан қувониб, дарров маъқуллади. — Бизнинг холис гапирётганимизга Маннонов ишонмайди. Мақолани чиқариш керак. Биз тушунтиролмаган нарсаларни уч юз кишилик коллектив тушунтирар, ахир.

— Чиқаринглар, майли, — Зокир титраб ўрнидан турди, — лекин билиб қўйинглар. Мен бу бюрони ўз билгимча ўтказганим йўқ, декапат билан маслаҳатлашиб ўтказганман, парторгимиз маъқуллагандан кейин ўтказганман.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Аниқ шундай бўлса, буни ҳам ёзиш керак, — деди Акбаров наст ва қатъий товуни билан. — Ким нотўғри маслаҳат берган бўлса ҳаммасини рўйрост айтиш керак.

— Э, айтени, қўрқадиган одам йўқ! — деб Зокир эшикни тарақлатиб очди, лекин ёнмай чиқиб кетди.

Очиқ эшик орқали коридордан тушган ёруғда аудитория қоронғилашиб қолгани билинди. Анна туриб, девордаги включателни чиқиллатган эди, уч лампали қандил ёғдуси нотинч ва ҳаяжонли юзларга тушди. Очил нурдан кўзини қисиб ўртоқларига бир қаради-ю:

— Бу ерда ҳам дўқдан қўрқадиган одам йўқ, — деди ва эшикни ёпишга турди.

14

Зокир эрта билан троллейбусдан тушиб факультетга томон борар экан, катта кўчанинг нариги юзида Зуфар Ҳақимовични кўриб қолди ва машиналарга чап бериб унинг олдига югуриб ўтди. Ҳапсираб сўрашди-да, деди:

— Домла, кеча оқшом сизни шунча қидирдим. Уйларингизга ҳам телефон қилдим. Бахтга қарши тополмадим,

Зуфар Ҳақимович унинг ташвишли юзига қараб бирдан юришни секинлатди:

— Пима, тинчликми?

Зокир редколлегияда бўлган гапларни айтаётиб Ҳақимов билан Эшонбосовга ҳам тил тегизилганини алоҳида таъкидлади. Шундан сўнг Зуфар Ҳақимович Акбаровнинг нималар деганини такрор-такрор сўради.

— Газета ҳали осилгани йўқми?

— Оқшом тайёр эмас эди, — деди Зокир, — агар азонлаб осинган бўлмаса...

Зуфар Ҳақимович юришни кескин тезлатиб, қўнғир чарм пантасини у қўлидан бу қўлига олди. Зокир унинг

ошиқаётганини, тезроқ факультетга етиб, қатъий бир чора кўрмоқчи эканини сезди ва ич-ичидан қувониб қўйди.

Лекин факультетга кириб, коридорда одам тўпланиб турганини кўрди-ю, «Газета аллақачон осилибди-да», деб юраги шувиллаб кетди. Студентлар гуж бўлиб ниманидир яқинроқдан ўқишга ҳаракат қилишар, яна ниманидир бир-бирларига кўрсатиб кулишарди. «Боплашибди!» «Танқид мана бунақа бўлади-да», деган гаплар анча беридан эшитиларди. Фақат кимдир ўгирилиб, Ҳакимов ва Зокир яқин келиб қолганини кўрди-ю: «Тип, декан!» деб шипшиди. Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди.

Уларни қойил қилаётган танқид Зуфар Ҳакимовичга ҳам тегишли эканини мана шу жимликдан билса бўлар эди.

Зокир олдинроқ ўтиб, «айтмадимми», деган маънода Зуфар Ҳакимовичга қаради. Лекин Зуфар Ҳакимович унга ҳам, газетача ҳам қарамай, ранги оқарган ҳолда тўғрига тикилиб борарди.

Тўпланиб турган студентлар салом берганда уларга ҳам қайрилиб қарамади, «ҳаммасини биламан» дегандай хиёл бош қимирлатиб алик олди-ю, ўтиб кетди.

Зокир ундан ажралиб қолса студентларнинг кўзлари чақиб оладигандай бўларди. Шунинг учун у Зуфар Ҳакимовичдан ажралолмай деканатга бирга кирди. Декан қабулхонада ҳам тўхтамай дарҳол ўз кабинетига йўналди, лекин эшикни орқасидан ёпмади. Зокир ўзининг ҳам кириши мумкинлигини шундан сезиб, ичкарига журъатсизгина қадам қўйди.

Кабинетдаги диванда Эшонбоев кутиб ўтирар эди, Зуфар Ҳакимовични кўриб, дарҳол ўрпидан турди ва қўл бериб кўришмоқчи бўлди. Аммо Зуфар Ҳакимович оғзаки кўнгилсизгина саломлашди-да, тўрдаги столга қараб ўтди. Креслога ўтираётди:

— Ҳа, аҳволлар қалай, танқидлардан хурсандмисиз?— деди.

Муҳаммаджонга доим илиқ муомала қиладиган Зуфар Ҳакимович бугун нега қўл бериб кўришмагани мана шу истеҳзоли саволдан билиниб турарди. Муҳаммаджон редколлегиядаги ҳамма ишлардан хабардор бўлмоғи, ҳамма аъзоларни йўлга солмоғи керак эди. У шунини қилмагани учун Зуфар Ҳакимович хафа бўлмоқда эди.

— Мен беҳабар қолибман, Зуфар Ҳакимович, рап-жишга ҳаққингиз бор,— деди Муҳаммаджон ўнғайсиз-